B 1639

RÉGÉSZETI TANULMÁNYOK CSONGRÁD MEGYE KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉHEZ.

doktori disszertáció

Horváth Ferenc

/Szeged, Móra Ferenc Múzeum/

Szeged, 1978.

József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtár
1639

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS.....

I. SZER PLÉBÁNIATEMPLOMA ÉS A TELEPÜLÉS KÖZÉPKORI TÖRTÉNETE

A feltárás előzményei menete..... 7

A feltárt sirok leirása..... 12

A feltárt területen szórványként előkerült sirleletek..... 21

Épitészettörténeti kérdések..... 23

Adatok Szer középkori történetéhez..... 27

Jegyzetek az I.fejezethez..... 45

II. CSENGELE KÖZÉPKORI TEMPLOMA

A feltárás előzményei és menete..... 66

A templom..... 68

A feltárt sirok leirása..... 7o

A gödrök anyaga és szórványleletek..... 8o

Temetkezési szokások..... 81

Leletanyag és viselet..... 84

Épitészettörténeti kérdések..... 93

A kunok Csengele környékén..... 97

Jegyzetek a II.fejezethez..... 1o5

József Attila Tudományegyetem Könyvtára SZEGED

III. ÁLLÓ ÉS FELTÁRT KÖZÉPKORI TEMPLOMOK CSONGRÁD MEGYÉBEN

1. Algyő..... 124
2. Batida..... 126
3. Csengele-Bogárhát..... 127
4. Csengele-Templomhalom..... 129
5. Csomorkány..... 129
6. Csorva /Ruzsa/..... 131
7. Donáttornya..... 132
8. Dorozsma-Monostor..... 132
9. Ecser..... 133
10. Fábiánsebestyén..... 134
11. Felgyő-Gedahalom.....135
12. Földeák..... 135
13. Keskény /Csongrád-Keskény/..... 137
14. Kiszombor..... 137
15. Rárós..... 141
16. Sód /Kőtörés/..... 142
17. Szeged - Szent Dömötör templom... 143
18. Szeged - Szent Erzsébet templom.. 148
19. Szeged - Szent György templom.... 151
20. Szeged - Havi Boldogasszony tplm. 154
21. Szent-Erzsébet..... 158
22. Szent Iván /Ószentiván/..... 159

23. Szer - monostor..... 159
24. Szer - plébániatemplom..... 171
25. Szőreg - monostor..... 171
26. Szőreg - plébániattemplom..... 174
27. Tápé..... 175
28. Ur népe..... 177
Jegyzetek a III.fejezethez..... 179
A III.fejezetben alkalmazott rövidítések188

IV. HELY ÉS NÉVMUTATÓ AZ I-III.FEJEZETHEZ. 192

B E V E Z E T É S

Munkánk nem lezárása, hanem kezdete egykutatásnak, melynek során az elkövetkezendő években Csongrád megye középkori építészettörténetét kíséreljük meg összefoglalni valamennyi fellelhető adat sokoldalu egybevetésével.

Jelenlegi próbálkozásunk és ennek folytatása is a meglévő régészeti adatok revíziójón s újak felsorakoztatásán alapszik. Ettől várjuk ugyanis e terület középkorkutatásában a továbblépés felé vezető egyik lehetséges ut irányát.

A vizsgált terület középkori történetének pontosabb megismeréséhez -ugy véljük- elengedhetetlen a rendelkezésre álló régészeti, történeti, müvészettörténeti, nyelvészeti adatok egybevetése és olyan segédtudományok széleskörü bevonása /geológia, numizmatika stb/, melyek minél több biztos támpontot adhatnak középkori emlékeink korhatározásának jelenleg nem éppen kielégitő megközelitési módjaihoz.

Ez alkalommal a kutatás irányát, alapvetését kivántuk munkánkban kijelölni. A három önálló fejezetből / az első megjelent, a második sajtó alatt ven a szegedi Móra Ferenc Muzeum Évkönyvében/ az első kettő kisérlet. Kisérlet annak eldöntésére, hogy egy közép-

kori templomfeltárás feldolgozásakor megelégedjünk-e a szokványos, a feltárás menetének, a leletek leirásának, esetleg a legfontosabb történeti adatok, a legkézenfekvőbb -közhelyszerü- régészeti és épitészeti analógiák ujra meg ujra történő leirásával. Megelégedjünk-e, vagy kisérreljük meg a rendelkezésünkre álló valamennyi ide vonatkozó adat teljességre törekvő összegyüjtése után minden egyes, a megoldás irányába vezető utat járni egy-egy feltárás objektiv interpretálása érdekében.

Igaz, hiányosság, hogy a két ásatás alkalmával nem volt lehetőségünk a templomkörüli temetők teljes, az utolsó sirig történő feltárására, s ezzel a további elemzés lehetőségei csökkentek. A jelzett kisérlet igénye azonban a munka közben született. A továbbiakban feltétlen tljes temetőfeltárásokra kell törekednünk, amihez követendő példa a szeri monostor temetőjének teljes átkutatása.

A harmadik fejezetben régi hiányt igyekeztünk pótolni, amikor a két középkori templom bemutatása és ürügyén tételesen adtuk a Csongrád megyében még álló, vagy feltárt középkori egyházi épitményekről jelenleg ismert legfontosabb adatokat. A vizsgálódás területét szándékosan szükitettük a mai Csongrád megye területére. Igaz, a terület egykori épitészete szorosan fonó-

dik össze a szomszéd megyék emlékeivel, az objektiv nehézségek azonban lényegesen megnehezitik akár a történelmi Csongrád megye, akár a földrajzi értelemben vett Dél-Alföld teljes anyagának hiánytalan összegyüjtését.

Vizsgálódásunk során az egyes emlékek pontos leirására törekedtünk, szigoruan mellőzve az ellenőrizhetetlen adatokat, alaptalan hipotéziseket. Ezt a fejezetet olyan adattárnak szántuk, melyben a biztosan megfogható, a kutatás során, annak előrehaladtával sem lényegesen módosuló tényadatokat rögzitettük. Mindössze jelezzük a megoldatlan kérdéseket és kritikával ismertetjük a megoldásra tett kisérletek lényegét. Az egyes emlékek után külön feltüntetett jónak láttuk a szokásos jegyzetapparátus mellett is szerepeltetni, miután azok számos, vizsgálódásunk szempontjából egyelőre nem lényeges, azonban részletkérdések ujrafelvetéséhez sok értékes adalékkal járulhatnak hozzá.

A fellelhető lényeges szakirodalmi anyag és helyszini szemléink eredményei képezik feldolgozásunk gerincét. Mivel az anyag részletes elemzését korainak tartjuk, a felmerült vitás kérdésekkel kapcsolatos észrevételeinket az egyes épitmények tárgyalásakor tettük meg. Nem vettük be -egyelőre- a feldolgozásba az oklevelek, földrajzi névtárak, régészeti-topográfiai gyüj-

tések és régi térképek templom-hely adatait, csupán azok vizsgálatára szoritkoztunk, amelyekről alaprajzi elrendezés, korhatározó régészeti lelet, vagy művészettörténetileg értékelhető maradvány vagy ábrázolás van. Feldolgozásunkat természetesen további feltárásokkal, majd az egész Csongrád megyére kiterjedő régészeti-topográfiai munkák elkészültével, valamennyi templomos hely és településtörténeti adat birtokában, középkori kőfaragványaink részletes elemzésével kivánjuk majd teljessé tenni.

- . -

Végezetül köszönetet kell mondanunk mindazoknak, akik munkánkban segitségünkre voltak: Fodor István /MNM/, Kozák Károly /OMF/ régészeknek, Dr.Kristó Gyula /JATE/ történésznek az első két fejezet lektorálásakor nyujtott hasznos tanácsaikért; Dr.Marosi Ernő művészettörténésznek /ELTE/ a középkori kőfaragványok meghatározásához nyujtott segitségéért; Dr.Mucsi Mihálynak /JATE/ és Dr.Révész Istvánnak /OGIL/ geológiai vizsgálataikért és Dr.Trogmayer Ottó megyei muzeumigazgatónak /SZMFM/, aki a kutatást lehetővé tette és saját régészeti eredményeit is rendelkezésünkre bocsájtotta.

I.

SZER PLÉBÁNIATEMPLOMA
ÉS A TELEPÜLÉS KÖZÉPKORI TÖRTÉNETE

A FELTÁRÁS ELŐZMÉNYEI ÉS MENETE

Ópusztaszer[1] határában, az egykori szeri monostor romjaitól mintegy 8oo méternyire délkeletre, egy természetes magaslaton a múlt században még állt a középkori Szer plébániatemplomának nyugati homlokfala, s az északi fal csonkja. A helybeliek a területet Kápolnai-tábla, Kápolnarét, illetve Kápolnai erdő néven ismerik.[2] Talán a helyismeret hiányával magyarázható, hogy a romok - az egyébként alapos kutató, Pusztaszer első monográfusa - Hornyik János figyelmét elkerülték. "Az elpusztult Szer helységnek most már semmi nyoma vagy maradványa nem észlelhető; csak gyanitani lehet, hogy az apátság omladékai közelében létező emelkedett részen lehetett valaha..." - irta 1865-ben.[3] Alapos a gyanu, hogy az akkor közölt két rajz egyike a képaláirás ellenére nem a monostor, hanem a plébániatemplom romjait ábrázolja[4] /1. ábra/.

1882-ben a monostor romjait ásató Gr. Khuen Antal és Göndöcs Benedek egészen pontos felmérést készitett a templomrom maradványairól: "Az apátsági romoktól délre - mintegy 8oo ölnyire - fekvő magaslaton áll a hajdani állitólagos kápolna romja, - kopár faltöredék; nyugati részének hossza 2 méter 5 centiméter, északi vonala 1 méter 7o centiméter, - egyes

téglának hossza 27 centiméter, szélessége 15 centiméter...[5] Az ásatást - melyre akkor nem került sor - itt is szükségesnek tartották, s a helyet "kápolna-rom" megjelöléssel feltüntették a Pusztaszer környékét szemléltető térképen.[6]

1967 szeptemberében Csallány Gábor végzett ásatást a romok körül. Az ásatási dokumentáció ezideig nem került elő, mindössze két fényképet ismerünk, melyen jól látszik az akkor még 2,5 méter magas nyugati homlokfal és az egyik kutatóárok iránya / 2-3 ábra/.[7] A Szegedi Napló tudósitásából azonban egy keveset megtudunk a feltárás eredményeiről: "Csallány Gábor... az eddig ismert templomtól és az Árpád-emléktől mintegy 700 méternyire egy másik, régebbi templomot fedezett föl, melynek anyaga, épitkezési módja is primitivebb, mint az első templomé. Az eddig újonnan felásott templom a XI. századból való s eddig az alapzat, toronyalja, a szentély helye van kiásva...[8] 1974 nyarán elpusztult a rom nyugati sarokmaradványa is, ekkor került sor a hitelesitő ásatásra.[9]

Négy, 8 x 6 méteres szelvényt nyitottunk a nyugati sarokmaradvány alapjaihoz igazodva /4-5. ábra/. A területet a korábbi ásatás kutatóárkaival és a különböző korú rablógödrökkel - melyek több helyen a templom alapozásába is mélyen belevágtak - csaknem teljesen átforgatták / 6. ábra/. Igy a temetkezések közül a templombelsőben s a templom körül feltárt körzetben a szűzföldbe mélyedő sirokon kivül csak kevés maradt bolygatatlan. Kivételt képezett a IV. szelvény, ahol

a gödrökkel viszonylag kisebb mélységig hatoltak le, ezért a feltárt sirok nagyrésze ebből a szelvényből került ki.

A templom falait az emlitett sarok kivételével teljesen széthordták. A falak döngölt agyag alapjai azonban viszonylag épen maradtak, igy pontosan tisztázni lehetett az épitési periódusok alaprajzát és relativ időbeli sorrendjét:

I. periódus: román stilusban épült jellegzetes Árpádkori falusi templom. Tengelye 51 ÉK; hossza 11,2o m; szélessége 7,64 m /külső méretek/; a hosszanti alapfalak szélessége 1,6o m. A téglalap alaprajzú hajóhoz a Dk-i oldalon enyhén nyújtott félkörives apszis járul /az alapozás szélessége 1,1o m, az apszis belső hossza 2,7o m/, mely a diadaliv alapozásának pilléres kiugrásával csatlakozik a hajó falaihoz. A nyugati zárófal alapozásából csak 1,1o x o,9o méteres szakasz maradt meg. Az alapozás technikája lényegesen eltér a későbbi periódusok alapozásától. A lefelé szűkülő alapárok alját mindenütt féltéglákkal rakták le, erre öt rétegben, átlag 2o-2o cm vastagságban döngölték az agyagot úgy, hogy az egyes rétegeket a döngölés után bizonyos ideig száradni hagyták /6-8 ábra/. Az alapozás mélysége az apszisnál - 1,33 m, az északi falnál - 1,27 m, a déli falnál - 1,3o m, a nyugati fal esetében - 1,33 m volt. A románkori padló szintjét a bolygatások miatt nem tudtuk elkülöniteni, a legalsó téglasorokból csak az apszis két szélén és a hosszanti alapfalak tetején maradtak meg in situ - az első templomhoz tartozó

Attila Tudományegyetem Könyvtár SZEGED

- 27-28 x 15-16,5 x 4,5-5 cm méretű téglák. Az épület fedésére utaló nyomokat nem találtunk, csupán feltételezzük, hogy a falak közti kis távolság áthidalására a legegyszerűbb síkmennyezetet alkalmazták.

II. periódus: a nyugati homlokfalhoz toldott 4,9o x 4,1o m-es torony 1 m széles alapfalakkal. A torony a falak kiszedési árkaiba visszahullott épitőanyag tanúsága alapján tégla és réti mészkő vegyes alkalmazásával épült, az alapozás mélysége - 1,59 cm. E homlokzati torony utólagos épitését egyrészt az eltérő alapozási mélység, másrészt az eltérő alapozási technika bizonyitja: a nem rétegesen döngölt agyagalap alatt nem volt téglasor. Réti mészkőből faragott kváderek csak az I/F és II/D gödrökből kerültek elő, az utóbbit a gótikus periódushoz tartozó padlószint zárta. E rétegviszonyból két lehetőség vethető fel: az első periódus épitéséhez vegyesen használtak fel téglát és réti mészkövet, vagy a részben kváderekből épült torony a pusztulást követően - mikor a falakon belül ásott rablógödrök még nyitva voltak - a szentély irányába dőlt.

III. periódus: az újjáépités során a templom a korábbi alapfalak részleges felhasználásával gótikus alaprajzot kapott.[1o] A szentélyt Dk-i irányban megnyújtva, a nyolcszög öt oldalával záródó új apszis alapját közvetlen a korábbi alapozás meghosszabbitásaként ásták le. Az árok ezesetben is lefelé szűkült, igy a románkori alappal való találkozásnál a

forditott V-alakban megmaradt szűzföld világosan mutatta a toldás helyét. A bővités alapozási mélysége a keleti oldalon szokatlan, -3,18 m volt, ami az előzőnél magasabb épitményre enged következtetni. A szentélybelsőt a nyugati irányban is megszosszabbitották, s mindkét hosszanti oldalon kiegyenesitették a poligonális záródásnak megfelelően. Ezt az apszis déli oldalán az alapozás toldása is mutatta. A szembenlevő oldalon toldásra nem volt szükség, mivel a korábbi alapozás és az épitendő falszakasz vonalai jórészt egybeestek /5. és 9. ábra/. Az apszis ez esetben is pilléresen csatlakozott a hajó falaihoz. A templomhajó nyugati végét is bővitették 1,8o méterrel úgy, hogy a nyugati homlokfal ráépült az előzőleg már kiásott toronyalapok betemetett árkaira /1o-11. ábra/. A templom hossza 14,8o m, szélessége 6,7o m. Az alapozás módja a toronyéhoz hasonló: az árok aljára nem helyeztek téglasort, s az agyagot nem rétegesen, hanem egyszerre döngölték be /szélessége 1 m, mélysége -1,41 m/. A hajó közepén habarccsal kötött téglasorok és döngölt agyagrétegek váltakozásával alapozott 1,3o x 1,3o m-es középpillér tartotta a nyugati karzatot /M: -1,4o m/ /12. ábra/. Az alapozás technikájának itt datáló jellege van, ugyanis a tatárjárás után újjáépült kolostorban hasonló alapozású fallal zárták le a kerengő addig nyitott déli szakaszának egy részét.

A gótikus templom épitéséhez felhasználták a román-

kori templom tégláit is, de megjelentek új, 29-3o x 16-16,6 x 5-5,5 cm-es méretű téglák is. A templombelsőben előkerült cölöplyukakat a III. periódus épitéséhez készült állványzat nyomainak tartjuk; rendszerük nem teljes, mivel ez esetben is csak a szűzföldbe mélyedő oszlopok nyoma volt megfigyelhető. Az I/2, I/4 és II/5-ös cölöplyukak helyzete azonban egyértelműen mutatja hovatartozásukat /5. és 13. ábra/. A fekete réti agyagból döngölt 8-1o cm vastag padló foltokban több helyen jelentkezett, nagyobb összefüggő réteget azonban csak két helyen képezett /6/e ábra/. Az átforgatott törmelékrétegből előkerült vörös mészkőlap-töredékekről nem dönthető el biztosan, hogy e templomhoz tartoztak eredetileg, vagy más épitőanyaggal együtt a monostorból kerültek ide. Egy épségben megmaradt lap mérete /18 x 18 cm/ az előbbi feltételezés mellett szól.

A feltárt sirok leirása[11]

1-2. sir: I. Téglalap alakú, szögletes sarkú sirgödör /H=18o cm, Sz=7o cm, M=-153 cm, T=23o°/. Egyidőben temetett két felnőtt csontvéza. Bh, Mn, karok a mellen /2.sir/, Mvh= 134 cm /1. sir/, Vh=162 cm /2. sir/.

3. sir: IV, Sn, Nb, Mn, F, karok a mellen, Vh=184 cm, M=-137 cm, T=58° Ék.

4. sir: IV, Sn, Bh, Mn, F, karok a mellen, Mvh=97 cm, M=-132 cm, T=238° DNy.

5. sir: I/a, bronzkori temetkezés /halomsiros kultúra/.[12]

6-7. sir: I, téglalap alakú, szögletes sarkú sirgödör /H=11o cm, Sz=57 cm, M=-129 cm/, Bh, Mn, F, Mvh= 72 cm, T= 231° DNy, a 6. sz. utántemetkezés, a medence fölött további öt koponya, hozzájuk tartozó csontok nélkül.

8-9. sir: II, Sn, a lábaknál téglakert maradványa, Bh, Melléklet= a jobb térdnél /8.sir/ Zsigmond /1387-1437 CNH. II. 125. /I.t.8/ pénze.[13] 8. sir= F, koponyája jobbra fordulva, kezek a medencében. Vh=124 cm, M=-122 cm, T=24o° DNy. 9. sir: koponyája hiányzott, Mn, Gy. kezek a medencében. Mvh=77 cm, M=-117 cm, T=236° DNy.

1o. sir: III. Sn, Bh, Mn, F, Vh=125 cm, M=-1o2 cm, T=241° DNy.

11. sir: I. Sn, Bh, Mn, F, Vh=141 cm, M=-123 cm, T= 232° DNy.

12. sir: II. lekerekitett sarkú, téglalap alakú sirgödörben /H=146 cm, Sz=55 cm, M=-132 cm serdülő korú gyermek csontváza. Karok a test mellett, kezek a medencében. Bh, Mn, Vh=128 cm, M=-13o cm, T=23o° DNy.

13. sir: I. Sn, Bh, Mn, F. Csak a koponya és a gerincoszlop in situ. Vh=114 cm, M=-133 cm, T=234° DNy. A sirt a harmadik épitési periódus nyugati homlokfala alapozásakor megbolygatták.

14. sir: I, Sn, Bh, Mn, F, Mvh= 59 cm, a medencétől lefelé a templom harmadik épitési periódusának alapozása vágta, T=236° DNy.

15. sir: IV, Sn, Nb, Mn, F, Vh=188 cm, M=-129 cm, T= 237° DNy, kezek a medencében, a sir földjében koporsószeg, a koponya mellett 3o x 16 x 5,5 cm-es és egy ? x 15 x 5 cm-es méretű tégla.

16. sir: II/a, Sn, Bh, Mn, F, Mvh=77 cm, M=-143 cm, T=229° DNy.

16/a sir: a 16. sir ásásakor szétdúlt korábbi temetkezésből származó csontok, a 16. sir bal oldalán.

17. sir: II, Sn, Bh, Mn, Mvh=98 cm, M=-13o cm, T=238° DNy.

18. sir: IV. Sn, Bh, Mn, F, Mvh=132 cm, M=-143 cm, T= 232° DNy, a jobb kar nyújtva a test mellett, bal kar könyékben behajlitva, kéz a mellen, térdtől lefelé a csontok hiányoztak.

18/a sir: teljesen feldúlt.

19. sir: IV. Sn, Bh, Mn, F, Mvh=95 cm, M=-132 cm, T= 248° DNy. Csak a bal medencelapát és lábszár csontjai in situ.

2o. sir: IV, Sn, Nb, Mn, F, Vh=168 cm, M=-133 cm, T= 227° DNy, jobb kézfej a mellen, bal kar könyékben behajlitva, kézfej a bal kulcscsonton, a sir földjében koporsószegek.

21. sir: IV. Sn, Bh, Mn, F, Mvh=113 cm, M=-145 cm, T= 242° DNy, a csontváz bal oldalán fakéreg-koporsó nyomai.

22. sir: IV. Sn, Nb, Mn, F, Vh=159 cm, M=-14o cm, T= 23o° DNy, koponyája, felsőteste enyhén jobbra fordulva, jobb kar nyújtva a test mellett, kézfej a jobb combcsonton, a bal kézfej a jobb medencelapáton.

22/a sir: A fenti csontváz jobb lábszára fölött csecsemő csontváza. Mvh: 55 cm.

23. sir: IV. Sn, Bh, Mn, F, Vh=17o cm, M=-151 cm, T= 258° DNy, bal kézfej a medencében, jobb alkarcsontok hiányoztak, bal oldalon vékony csikban fakéreg koporsó maradványa.

23/a sir: a fenti csontváz mellett, a bal oldalon, összerakott csontok.

24. sir: I, téglalap alakú, lekerekitett sarkú sirgödör, Bh, Mn, F, Mvh=75 cm, M=-141 cm, T=244° DNy, csak a bal kar csontjai és a jobb lapockacsont in situ. A sirt a torony pusztulása után, részben az agyag alapozásba ásták.

25. sir: I/a, Sn, Bh, Mn, Gy, Mvh=46 cm, M=-122 cm, T=234° DNy.

26. sir: I/a, Sn, Bh, Mn, F, Mvh=96 cm, M=-145 cm, T= 246° DNy, karok nyújtva a test mellett.

27. sir: I/a, Sn, Bh, Mn, F, Mvh=134 cm, M=-122 cm, T=246° DNy.

28-32 sir: I. Sn, Bh, Melléklet: 1. áttört diszitésű öntött réz ruhakapocs-pár /2,2 x 1,2 cm, II.t.39/. 28. sir: szorosan egymásra temetett serdülő korú gyermekek csontvázai, Vh228:122 cm; 29: 41 cm /Mvh/; 3o: 72 cm /Mvh/; 31: 38 cm /Mvh/, M= 28: -168 cm, 29: -17o cm, 3o: -166 cm, 31-32: -163 cm. T= /28. sir/ 228° DNy.

33. sir: I. Sn, Bh, Mn, F, Mvh=145 cm, M=- 135 cm, T= 232° DNy.

34. sir: I/a, Sn, Bh, Mh, F, Mvh=1o9 cm, M=- 151 cm, T= 234° DNy, a koponya és az alsó lábszárak hiányoztak.

35. sir: IV. Sn, Bh, Mn, F, Mvh= 86 cm, M=-153 cm, T=24o° DNy. A medence alatt fakéreg-koporsó maradványai.

35/a. sir: a fenti csontváz bal oldalán összefüggés nélküli csontok.

36. sir: I/a, Sn, Bh, Mn, F, Mvh= 93 cm, M=- 146 cm, T= 23o° DNy, kézfejek a combcsontokon.

37. sir: I/a, Sn, Bh, Mn, F, Mvh= 1o4 cm, M=- 143 cm, T= 234° DNy, karok nyújtva a test mellett.

38. sir: IV, Sn, Bh, Mellékletek: 1. öntött bronz csatkeret /2,8 x 2,1 cm/, csattest lemezei /két töredék/, 2,4,5. gyöngysor keretelésű, alul patkó alakú áttöréssel diszitett kerek, préselt bronz övveretek /átlag m.: 1,9 x 1,9 cm/, 3, 6. Kettős liliom alakú préselt övdiszek /1,2 x 1,7 cm/ I. t. F, Mvh= 59 cm, M=- 161 cm, T=228° DNy, koponya összetörve, kezek a mellre helyezve, medencétől lefelé hiányzott, több helyen fakéreg koporsó maradványai.

39-4o. sir: I. Sn, Bh, Mn, Mvh= 58 cm /39/; 47 cm /4o/, M=- 169 cm /39/, - 173 cm /4o/, T= 237° DNy. Egyidőben temetett két 8-1o év körüli gyerek csontváza. A 4o-es bal, a 39-es jobb karja egymásba fonva, lábszárcsontok hiányoztak.

41. sir: I, Sn, Bh, Mn, Gy, Vh= 8o cm, M=- 133 cm, T=23o° DNy.

42. sir: IV. téglalap alakú, lekerekitett sarkú sirgödör /H: 2oo cm; Sz: 58 cm; M: -164 cm./háton fekvő, nyúj-

tott helyzetben eltemetett felnőtt csontváza, karjai a test mellett, kézfejek a medencére helyezve, Bh, Vh: 157 cm, a váz fölött teljes hosszúságban fakéreg koporsó maradványai, M=- 162 cm, T= 242° DNy. Mellékletek: 1. nyelvalakú, kettős bronzlemezből kialakitott szijvég, sarkain egy-egy szegecscsel /5,4 x 1,2 cm/; 2. kagylótöredék; 3. bronzcsattest és keret /7,5 x 1,8, ill 1,1 cm/; 4, 12, 14, 19, 22-25, 28-29, 35, 37-38: kettős liliom alakú préselt bronz övdiszek /átlag m.:1,2 x 1 cm/, 5, 9, 11, 13, 15-18, 2o-21, 26-27, 3o-34, 36: gyöngysor keretelésű, kerek préselt bronzlemez övdiszek, alul patkó alakú áttöréssel /átlag m.: 1,3 x 1,3 cm/; 6. liliomos diszitésű ezüst pecsétgyűrű /1,1 x 1 cm/; 7, 8, 1o: ezüst lemezből préselt gombok töredékei /egyetlen ép darab mérete: o,7 x o,8 cm/. II. tábla.

43. sir: IV. téglalap alakú, lekerekitett sarkú sirgödör /H: 189 cm, Sz: -, m: -165 cm/. F csontváza, Bh, Mn, Vh 18o cm, M=- 163 cm, T= 242° DNy.

44-48. sirok: I. téglalap alakú, lekerekitett sarkú sirgödörben öt 1o-15 év körüli gyermek csontváza. Bh, Melléklet: a 44-es csontváz medencéje fölött kerek vascsat /4,1 x 3,8 cm, I. t.1o./, Mvh= 44: 128 cm; 45: 98 cm; 46: 126 cm; 47: 75 cm; 48:115 cm; a jobb tibia mellett és a lábfej fölött koporsóvasalás, a 48. csontváz alsó lábszárai fölött két féltégla feküdt. /E sirgödörbe tartozik a magasabb szintben kibontott 28-32-es sir csontvázai is, melyek

bontásakor a gödör foltja még nem különült el/. A sir földjében rézhuzalból hajlitott ruhakapocs pár /2,9 x 1,3 cm; II. t. 4o./.

49/a-b sirok: IV. Sn, Bh, Mn, F, Mvh= 1o7 cm, M=- 149 cm, T= 24o° DNy; 49/b sir: U. o., Sn, Bh, Mn, Gy, Mvh= 32 cm, /csak a lábszárcsontok in situ/, M=- 141 cm.

5o. sir: IV. Sn, Bh, Mn, F, 8-1o év körüli Gy. Karok a test mellett, bal kéz a medencében, Mvh: 95 cm, M=- 162 cm, T= 238° DNy.

51. sir: IV. Sn, Mb, Mn, F, karok könyökben kissé felhúzva, kezek a medencében, Mvh: 168 cm, M=- 167 cm, T= 23o° DNy. A bal humerus alatt másik váz csontja /51/a sir./

52. sir: IV, Sn, Bh, Mn, F. Koponya balra billentve, jobb alkar és lábfej hiányzik, kezek a medencében egymásra helyezve. Vh= 158 cm, M=- 172,5 cm, T= 239° DNy.

53. sir: IV, Sn, Nb, Mn, F, karok nyújtva a test mellett, Vh= 173 cm, M=- 167 cm, T= 236° DNy.

54. sir: IV, Sn, Bh, Mn, F, karok a mellen keresztbefonva, Vh= 127 cm, M=- 167 cm, T= 241° DNy.

55. sir: IV, Sn, Bh, Mn, F, bal oldalán 11o x 2o cm nagyságban megmaradt fakérges koporsó maradványa. Mvh= 112 cm, M=- 157 cm, /a koporsó mélysége: 151 cm/, T= 23o° DNy.

56. sir: IV, Sn, Bh, Melléklet: III. Endre /129o-13o1/ CNH. I. 36o. pénze, /T. t. 7/, F, jobb kéz a medencében, bal kar a test mellett kinyújtva. A váz fölött 4o x 1o cm nagyságban fakéreg-koporsó maradványa. Mvh= 173 cm, M=- 17o cm, T= 235° DNy.

57. sir: IV, Sn, Bh, Mn, F, kezek a medencében, Mvh= 126 cm, M=- 177,5 cm, T= 23o° DNy.

58. sir: IV, téglalap alakú, szögletes sarkú sirgödörben, Bh, Mn, F, Mvh= 92 cm, M=- 15o cm, T= 227° DNy.

59. sir: IV, Sn, Nb, Mn, F, koponya balra fordulva, kezek a medencében egymásra helyezve, Vh= 168 cm, M=- 163 cm, T= 231° DNy.

A feltárt területen az a-b megjelölésű sirokkal együtt 64 temetkezés került elő, a temetkezési ritus és a megfigyelt jelenségek egyeznek a hasonló korú temetőknél észleltekkel, igy a teljes feltárás előtt a temető részletes elemzésére nem térünk ki.

A sirok tájolása DNy 227° /2o,58/ és DNy 258° /23/ között váltakozik, csupán egy esetben fordult elő lényeges eltérés /3. sir/, mikor a halottat fejjel ÉK-nek /58°/, de a többi sirral egyező irányban temették el. A sirok tájolása mindig követi a templomtengely irányát. 11 esetben lehetett megfigyelni koporsó nyomait - legtöbbször a korszakban általános fakéreg-koporsót alkalmazták,[14] de előfordultak deszkakoporsóra utaló vasszögek és pántok is /15, 2o, 32, 46./. Téglakeret maradványa mindössze egy sirban /8-9/ fordult elő, a 15. sirban a koponyát téglákkal rakták körül.[15] Az esetek túlnyomó többségében az eltemetettek karjai a mellen keresztbe fonva, vagy a kézfejek a medencében egymásra helyezve nyugodtak. Csupán négy esetben fordult elő a karok

test mellett nyújtott tartása /1o, 29, 31, 53/. A sir gödrét 9 esetben lehetett megállapitani, melyek téglalap alakú, szögletes vagy lekerekitett sarkúak voltak. A sirok mélysége - 27 és - 186 cm között váltakozott.

Melléklet 6 temetkezés mellől került elő, a pénzmellékleteket leszámitva datáló értékük azonban csak a 38 és 42-es sirból származó pártaöv-vereteknek és a 28-as sirból előkerült ruhakapocsnak van.

A 38. sz. és 42. sz. sirokból előkerült öveket a csatkeretek és a kettős liliom alakú veretek alapján a XIV-XV. századi kunok emlékanyagába kell sorolni. A csatkeretek e tipusa ugyanis meglehetősen ritka, az itt előforduló darabok legjobb szerkezeti és formai analógiái mindig kun előkelők sirjaiból kerültek elő, s legközelebbi megfelelői a tirnovói és a Szent-Erzsébet-öv csatjai.[16] Mivel az övdiszek analógiái egyszerűbb kivitelben főként kun szállásterületen fordulnak elő /XIII-XVI sz./,[17] valamint a kettős-liliom alakú veretek pontos analóg párjai[18], s az a körülmény, hogy a középkori Szer a kun puszták keleti határán fekszik, arra mutatnak, hogy a vizsgált sirokban jómódú, keresztény hitre tért kunokat temettek el. A 42. sz. sirból származó liliomos diszitésű ezüst pecsétgyűrű is a fenti időszakot jelöli.[19] Igy a két sir leleteinek korát a XIV. század vége és a XV. századon belül nehéz pontositani. Ugyanezt az időszakot, vagy a XVI. század elejét jelöli a 28. sir ön-

Attila József Tudományegyetem Központi Könyvtára SZEGED

tött, áttört, gótikus ruhakapocs-párja is.[20]

Mivel mindkét szóban forgó sir bolygatott, hiányos volt, a veretek elhelyezkedését, sorrendjét, s az öv szerkezetét nem lehetett megbizhatóan rekonstruálni. A meglehetősen jó állapotban fennmaradt textilmaradványok vizsgálata alapján azonban biztosra vehető, hogy mindkét esetben textilövről van szó. A 38. sz. sir esetében az öv anyaga lenvászon, szélessége 2 cm, a 42. sz. sirnál 1 cm széles selyemszalag volt. Mindkét öv textilrésze szokatlan előállitási módszerrel, a hazai viszonylatban elsőizben megfigyelt, ún. táblácskás szalagszövéssel készült.[21] Feltehető, hogy a textilia csupán egy bőröv boritásául szolgált, azonban az ellene szól a 38. sz. sirból származó csattest lemezei közti egészen kis hézagot teljesen kitöltő szövetcsik, s hogy bőrmaradvány egyik sirban sem került elő.

Az előkerült leletanyag tehát a XIII. század vége és a XVI. század eleje közötti időszakból, azaz a gótikus templom korából származik. A legkorábbi templomhoz tartozó sirokban nem volt melléklet, igy csak néhány esetben lehetett biztosan az első templomhoz tartozó temetkezéseket elkülöniteni /12, 13, 14. sirok/.

A feltárt területen szórványként előkerült sirleletek

1. I. Ulászló /1440-1444/ CNH. II. 143 A. pénze /I.t.9/.

2. Bronz szijvég két háromszög alakú lemezből - sarkain rézszegeccsel illesztve /H= 4,5 cm, Sz= 1,5 ill. o,7 cm; II. t. 41/.

Faragványok és idomtéglák:

1. Oszlopfő töredéke /I/a rábontás; 12,3 x 14,2 cm; holocén korú, homokos, édesvizi mészkő, édesvizi és időszakos csigákat tartalmaz, felületén a limonit okozta rozsdás szineződés, III. t.5, - 13. ábra 2.

2. Palmettadiszes fülkebéllet töredéke /IV/a gödör; 16,7 x 13,3 cm; tömött szövetű oolitos szarmata korú mészkő/ /III. t. 16/.

3. Levéldiszes fejezet töredéke /szórvány, 12 x 1o,5 cm; szarmata korú mészkő; III. t. 9/.

4. Levéldiszes töredék /IV. szelvény; 16,5 x 12,5 cm; szarmata korú mészkő; III. t. 8/.

5. Ikerablakhoz tartozó vállkő volutás diszitéssel /IV. szelvény; 53 x 2o cm; szarmata korú mészkő III. t. 1-3, - 13. ábra 3/.

6. Volutás diszitésű töredék /IV/a gödör, 2o x 15,5 cm; szarmata korú mészkő; III. t. 11/.

7. Volutás diszitésű töredék /IV/a gödör; 15 x 1o,5 cm; szarmata korú mészkő; III. t. 4/.

8. Fülkebéllet-töredék /IV/a gödör; 4o x 31 x 23 cm; szarmata korú mészkő; III. t. 7, 1o./

9. Idomtéglák /13. ábra 4, 5/.

Nagy számban találunk freskótöredékeket, melyek nagyrészén fehér és sárga alapfestés fordult elő. Néhány töredéket vörös és barna sáv, egyetlen esetben bekarcolt minta

diszit, épitési periódushoz kötésükre nem nyilott lehetőség. A freskó és márványtöredékekhez hasonlóan a faragványok sem zárt rétegből kerültek elő, jellegük alapján azonban a XIII. század elejére datálhatók - elsősorban a 8. sz. béllettöredék és a hozzá tartozó volutás diszitésű faragványok alapján.[22] Az utóbbi diszitőelem ugyan nem a románkori ornamentika jellemzője, alkalmazásával azonban gyakran találkozunk /Kisbény,[23] Kisdisznód,[24] Felsőőrs,[25] Esztergom,[26] stb./.

Nem lehet kétséges - talán csak a 2. sz. töredék kivétel -, hogy a faragványokat eredetileg is e templomhoz készitették, ugyanis az emlitett töredéken kivül az itteni faragványok analógiai a monostorból származó leletek között nem fordulnak elő, de emellett szól a kőzetvizsgálatok eredménye is.[27] Ezekből következően kétségtelennek látszik, hogy a plébániatemplom feltárása során előkerült kőanyag a háromhajós templom épitésétől függetlenül került itt elsődlegesen felhasználásra.[28]

ÉPITÉSZTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK

Románkori falusi templomaink alaprajz szerint történő kronológiai csoportositása az elért eredmények ellenére nem mentes alapvető ellentmondásoktól. Különösen érezhető ez a félkörives és egyenes szentélyzáródású alaprajzi formák datálásánál jelentkező lényeges eltéréseknél.[29]

E kérdést Kozák Károly behatóan elemezte, s arra az eredményre jutott, hogy az ives szentélyzáródású forma a XI-XII. században általános, s hazánkban megelőzi az egyenes záródású tipus széleskörű megjelenését.[30] A szeri plébániatemplom első periódusa datálásához tehát az alaprajzi elrendezés önmagában csak tág időhatárokat adhat a XI-XIII. századon belül.

Nem kapunk sokkal pontosabb támpontot a téglaméretek vizsgálatából sem, ugyanis az itt előforduló méretek a XI. század végétől /Kardoskút,[31] Csecstó,[32] Berettyóújfalu,[33] stb./ a XIII. századig fellelhetők /Látrány-Rádpuszta XII. sz.,[34] Pusztaszer-Monostor XII. sz.,[35] Szeged-Dömötör-torony XIII. sz.,[36] Aracs XIII. sz.[37] stb./. Egyedül arra utalhatnak, hogy a templom nem a legkorábbi XI. századi épitmények sorába tartozik, hiszen itt nem fordultak elő a Dél-Alföldön e korszakra jellemzőnek látszó 24-26 x 13-16 x 3,5-5 cm-es méretű téglák /Kardoskút,[38] Mezőkovácsháza,[39] Kaszaper,[40] Pusztaszer-Monostor,[41] stb./. Az első periódus épitése idejét - mint azt a későbbiekben látni fogjuk - csak a különböző megközelitésből nyert adatok egyeztetésével határozhatjuk meg.

Az 5-8. sz. faragványok - melyek a torony ikerablakához tartoztak, a XIII. század elejére datálják a második periódus épitését.[42] A homlokzati torony hozzáépitésével ekkor alakult ki a három legszükségesebb sejtből álló jellegzetes

árpádkori templomtipus: a nyugati oldalon álló torony, a szélesebb, de alacsonyabb hajó, melyet a sik mennyezet fed és félkörives alacsonyabb, keskeny apszis zár.[43]

Az utolsó, jellegzetes későromán-koragótikus templomalaprajz,[44] az első periódusával szemben, már több útbaigazitást ad a datáláshoz. A sokszögzáródású szentély hazánkban már a XIII. század elején megjelent, s a XIV. század első felében kiszoritotta az előző, egyenes záródású formát.[45] A korai gótika hatása a falusi templomépitészetben azonban nem sokáig változtatott a megelőző korszak alaprajzán, "csak a megnyúltság, a szentély sokszögű záródása árulja el az új stilust."[46] A támpillérek nélküli, poligonális szentélyű alaprajz már jól datálható példák alapján mondható korábbinak, mint az ugyanilyen elrendezésű, de támpillérekkel kombinált megoldás, mely a falusi templomok esetében a XIV. századra mutat, s tömeges elterjedésük a XV-XVI. századi későgótika korára esik.[47] Csehszlovákia területéről XII. század végi - XIII. század eleji párhuzamokat ismerünk /Prága, Vinec/,[48] a magyarországi analógiák közül Velemér,[49] Berhida,[50] Budajenő,[51] Nagyvázsony,[52] Somlószőllős,[53] Csenger,[54] Kisgutor,[55] Somorja,[56] megbizható datálása ismeretében a XIII. század végére tehető e tipus elterjedése. Ez egyrészt a tatárjárást követő újjáépitések biztositotta kedvező lehetőségek, másrészt a XIII-XIV. századi gazdasági változások, s az ezekből fakadó mezővárosi fejlődés következ-

ménye, melynek során számos falusi egyház bővitésére került sor. Ugyanekkor alakultak ki a városi plébániatemplomok is végleges formájukban. Ahol a fejlődés megrekedt, ott a templomok túlnyomó többsége megmaradt az Árpád-kori állapotban, de a magukat mezővárossá kinőtt települések falusi egyházaikat vagy bővitették, vagy nagyobb szerzetesi templomoknak adták át a helyet.[57]

Külön figyelmet érdemel az egyetlen középpillérre támaszkodó nyugati karzat kérdése. A feltehetően Szászországból és a cseh területekről származó nyugati karzat alkalmazása a magyarországi románkorban a XII. század közepétől ismert, a falusi egyházakban a nemzetségi monostorok példája nyomán tűnt fel. Entz Géza 1959-ben alapvető tanulmányában hivta fel e problémakörre a figyelmet, s e korábban alig számbavett szerkezetet joggal tartotta a magyarországi falusi templomok esetében ritkán előfordulónak.[58] Az utóbbi évek kutatásai eredményeképp a falusi templomok körében is gyakorinak tartható akegyúri karzat, sőt a bennünket közelebbről érdeklő egyszerűbb megoldás: az egyetlen középpillérre épitett karzatok száma is egyre gyarapszik.[59] Egyaránt megtaláljuk a Cseh-Morva területeken: Potvorov,[60] Dolné Jamna,[61] Prága,[62] Vinec,[63] stb., s a középkori Magyarország területén: Zalavár-temetőkápolna,[64] Nagybörzsöny,[65] Őriszentpéter,[66] Meszlen,[67] Hontvarsány,[68] Kardoskút-Hatablak,[69] Balatonfüred-temető,[70] Balmaz,[71] Fedémes,[72] Sirok-Rozsnakpuszta,[73] Kisbény,[74] Rakacaszend,[75] s talán Nyársapát[76] esetében. A szeri alaprajz legpontosabb megfelelője a már em-

litett prágai templom /IV. t. 9./, ahol pontosan a hajó közepén elhelyezett középpilléren nyugszik a kétnyilású karzat, a hajó teljes szélességében.

Korábban általánosan elfogadott volt az a vélemény, hogy a nyugati karzat a feudális úr /aki egyben legtöbbször a templom kegyura/ megkülönböztetett helyéül szolgált,[77] s megléte jelezte, hogy kegyúri plébániatemplomról van szó, mig hiányából arra lehet következtetni, hogy az épittető maga a falu volt.[78] Kovács Béla hivta fel a figyelmet arra, hogy a nyugati karzatok között funkció szerinti különbségek vannak. Mig a nemzetségi monostorok esetében ezek a kegyurak magánkápolnái és diszhelyei voltak, a kisebb falusi templomokban csupán térnövelő hely vagy orgonakarzat funkcióját töltötték be, mivel néhány esetben jól kimutatható, hogy karzat nélküli templomban is megvolt a kegyúr fenntartott helye.[79]

ADATOK SZER KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉHEZ[80]

A település az egykori Szeged-budai út - a középkorban sáregyházi útnak nevezett szakasza[81] - mellett, közvetlenül a szabályozás előtti Tisza-ártér magaspartja mentén helyezkedett el.

A honfoglalást közvetlenül megelőző korszak környékbeli lakosságáról nem sokat tudunk, csupán a később felbukkanó szláv eredetű földrajzi nevek /Csajtó, Osztra, Csongrád, Lándor- /Nándor/ tó stb./ utalnak talán a dunai-bolgár bi-

rodalom fennhatósága alatt itt élt helybeliekre.[82]

A középkori Szer helyén alakult település élete a honfoglalás korában indult, a monostor romjaitól alig 400 méternyire keletre feltárt X. századi temetkezések jól keltezik e település kezdetét.[83] Erre az időszakra utal maga az elnevezés is, hiszen a"sor, rend, rész, mód" alapjelentésű - finnugor eredetű szer szavunk a honfoglalás korában is "nemzetség, a kiterjedt család települése"-t jelentette a rajta lévő hajlékokkal együtt.[84]

Anonymus a helyet - melyet pontosan körül is irt - kiemelkedő honfoglaláskori esemény szintereként emlitette, s a név eredetét is ebből vezette le: a bolgárok fölött aratott alpári győzelem után" ...Árpád vezér meg vitézei innen tovább vonulva addig a mocsárig mentek, melyet Körtvélytónak mondanak, s ott maradtak a Gyümölcsény-erdő mellett harmincnégy napig. Azon a helyen a vezér és nemesei elrendezték az országnak minden szokástörvényeit meg valamennyi jogát is, hogy miképpen szolgáljanak a vezérnek meg fő embereinek, vagy miképpen tegyenek igazságot bárminő elkövetett vétekért. Egyszersmind ott a vezér a vele jött nemeseinek különböző helységeket adományozott összes lakosságukkal együtt. Azt a helyet, ahol mindezt elrendezték, a magyarok a maguk nyelvén Szerinek nevezték el azért, mert ott ejtették meg a szerét az ország egész dolgának."[85]

Györffy György lehetségesnek tartja, hogy a történet

eredete - egy Anonymus korában még élő - családi hagyományban vagy névmagyarázó népetimológiában, népmondában gyökerezik.[86] A magunk részéről a helynév keletkezését illetően inkább az említett nyelvészeti és régészeti adatokra hivjuk fel a figyelmet, melyek önmagukban természetesen nem tekinthetők az Anonymus-idézetben leirt esemény hitelét támogató vagy cáfoló érveknek.

A korai település nyomai a kolostor nyugati szárnya alatt kerültek elő. A különböző korú árkokból álló rendszer feltárt részletei egyértelmű rétegviszonyok ismeretében a már említett X. századi temetkezésekhez tartozó telep maradványainak tarthatók.[87] Az ilyen árokrendszerek - az eddigi megfigyelések szerint - a jelentősnek tartható állattartással voltak kapcsolatban.[88]

A felszini telepnyomok több mint egy kilométer hosszúságban húzódnak ÉNy-DK-i irányban a magaspart mentében, ÉK-DNy-i irányú kiterjedésük a Kiszner-tanya és a Magony-tanya között 600 méter körüli. E területen belül a felszini leletek alapján is elkülönithetők a település egyes Árpád-kori részei /V/a-b t./. A viszonylag nagy területen jelentkező, de több elkülönülő pontban sűrűsödő telepjelenségek a többi alföldi Árpád-kori település szerkezetéhez hasonló elrendeződést takarnak: a nagy kiterjedésű, lazán kapcsolódó, szétszórtnak látszó településforma általános volt e korszakban.[89]

A falu első, patkós szentélyzáródású egyhajós kőtemplo-

ma /16 x 10 m/ - melyet később homlokzati toronnyal bővitettek - az ásató Trogmayer Ottó meghatározása szerint a X-XI. század fordulóján épült.[90] A templom, mint sok más Árpád-kori település esetében, itt is a falu centrumalkotó tényezőjét jelentette. A körülötte elterülő - S-végű hajkarikákkal és fonott gyűrűkkel keltezett - soros rendszerű temető kulcsfontosságú a település korai története tisztázásánál. A helyi lakosság ugyanis az emlitett X. századi temetkezőhely elhagyása után, a templom felépülésével egyidőben kezdett ide temetkezni, igy a X. századi temető záródása jelzi a templom épitése s a körülötte levő legkorábbi sirok idejét.[91]

A közvetlen környék korai időszakára vonatkozó történeti adatokkal alig rendelkezünk. A birtokviszonyokat illetően biztosan csak a XIII. századtól kezdődően tudunk tájékozódni. Az első adatközlő ez esetben is Anonymus, aki feljegyezte, hogy a szeri gyűlést követően Árpád,...azt a helyet Ondnak, Ete apjának adta a Tiszától a Botva-mocsárig és a Körtvélytótól Alpár homokjáig. Utóbb pedig bizonyos idő elteltével Ond fia, Ete sok szlovént gyűjtött össze, s Alpár vára meg a Bőd-rév között igen-igen erős földvárat épittetett, melyet a szlovének a maguk nyelvén Csongrádnak, azaz fekete várnak neveztek."[92] Anonymus szerint Ondtól, Ete apjától származott a Kalán nemzetség;[93] a Gesta 47. fejezetében azonban azt is elmondja, hogy Árpád Ete fiának,

Ődnek a Duna mellett adományozott földet, ahol Őd "várat épitett, melyet közönségesen Szekcsőnek nevezett azért, mert ott magának széket és állandó lakot állitott."[94] Az eddigiekből tehát a Kalán nemzetség első három generációját jelentenék Ond fia Ete és Ete fia Őd.

Györffy György munkái alapján a történet folytatása a következőképpen alakul: Géza fejedelem és I. István kortársa, Ond fia Ete leszármazottja Kalan /Kulan/ magyar törzsfő történeti szerepéből kitűnik, hogy a nemzetség - amelynek Kalan névadó őse volt - az Árpádok szövetségese lehetett, igy az eredeti szállásbirtok jelentős részét megtarthatta.[95] A vármegyeszerzés során I. István kisajátitotta a nemzetségi birtok és a csongrádi vár kétharmadát, igy "Ond vezér és utódaik várából és szállásterületéből alakult ki Csongrád vármegye; a vezértől származó Bor vagy Kalán nemzetség tagjai maradványbirtokukon épitették fel Szermonostorát."[96] Kárpótlásul a kisajátitásért azonban részesültek az Árpádnemzetség Szekcső környéki birtokaiból is. Mivel a kisajátitás itt nem ütközött ellenállásba "egyáltalán nincs törzsi helynév Csongrádban,..." s a nagyobb nemzetiségi temetők is - ugyanúgy, mint Pest, Győr és Komárom megyében - hiányzanak, hisz a "...törzsi helynevek katonai beavatkozás nyomán létrejött telepités eredményei, s törzsi töredékek katonáskodó népelemekből álltak."[97]

Az eddigiekkel áthidalhatónak látszanának területünk

X-XI. századi adatszegény időszakának egyes problémái, azonban röviden utalnunk kell e történeti kép ellentmondásos pontjaira is.

Györffy György a szeri gyűlés és a csongrádi vár építésére vonatkozó feljegyzéssel szemben jóval több figyelmet érdemlőnek tartja Anonymusnál az Ond vezér eredeti szállásterületére vonatkozó adatot, mivel szerinte ezeket a nemzetségi hagyomány őrizte meg,[98] s ugyanezt igazolnák az itt előforduló helynevek is.[99]

A XIII. században a Kalán nemzetség valóban egyaránt birtokolt bizonyos Szekcső környéki és Tisza menti területeket,[100] igy ez összhangban lenne a Gestában elmondottakkal is.[101] Már Karácsonyi János is felfigyelt azonban arra, hogy Szer környéke és a Tisza menti birtokok nem lehettek a nemzetség legkorábbi szerzeményei. A nemzetségi vagyont ugyanis 1244-1266 között már öt részre osztották, tehát legrégibbnek megbizhatóan azok a birtokok tarthatók, melyekben a nemzetség öt ága részesedett. Ilyenek voltak a Duna mellett Csele és Szekcső, valamint Sép /Esztergom megye/. Ezért joggal feltételezte, hogy a nemzetség Baranyában telepedett meg először, s "birtokszerzeményei közül legrégibb és legterjedelmesebb volt a mai Pusztaszer és környéke, továbbá a Csongrád és Alpár közt elterülő földrész."[102] Ugyanerre mutat, hogy Kalán /1181-1218/ pécsi püspök volt; Pósa fia II. Nána /1248-1266/ a pécsi káptalan világi tag-

ja, birtokait Baranya megyében koncentrálta, s 1266-ban Cselén lakott /"Nomina autem aliorum praediorum sunt haec: in Comitatu de Barana Cheley, cum omnibus pertinentiis suis, excepta parte Monasterii sui de Scer, in qua locus est suae curiae"/.[103]

Mivel a nemzetség öt ágának ősei 1170-1200 körül éltek, a közös ős igy az 1140-1170, legfeljebb 1110-1140-es években élhetett. Karácsonyi erre az időre teszi Szermonostor épitését,[104] s ez számunkra azért is figyelmet érdemlő, mivel közel áll az első monostorépület /ún. Sankt-Gallen-i periódus/ XI. század végi régészeti datálásához.[105]

E monostor épitése minden valószinűség szerint a XII. század végi Kalánok ősével hozható kapcsolatba, igy ennek épitési ideje az emlitett 1110-1140-es időszak helyett a XI. század végére módositja a közös ős élete idejét, s ez egyben a Kalánok itteni birtoklásának legkorábbi megfogható - régészeti - adata is. Teljes bizonyossággal tehát csak annyit mondhatunk, hogy a Tisza-menti birtokokat a Kalán nemzetség a XI. század végén már biztosan kézben tartotta.

A XIII. századi nemzetségek - birtokaik örökjogát hangsúlyozandó - Géza fejedelem és I. István-kori birtokszerző őseik nevét viselték.[106] Ha Anonymus korában a Kalán nemzetség birtokainak megszerzését - régi hagyományból meritve - Ond, illetve Ete vezéreknek tulajdonitotta,

értelmetlennek látszik, hogy mégis Géza, illetve I.István kori elődeik nevét használták. A birtokszerzés honfoglaláskori ősökre történő visszavezetése Anonymus szándékos - nyelvezetében is kimutatható[107] - archaizáló törekvéséből fakad, s ugyanennek tudható be, hogy nem említi, de egy kiemelkedő honfoglaláskori esemény elbeszélésével mintegy nyilvánvalóvá igyekszik tenni a korábban közismert és jelentős Szermonostora e helyen történt felépitésének inditékát.

A Gestában bőségesen szereplő - többnyire azonositható[108] - földrajzi nevek késztették a kutatást arra, hogy a szerző személyét a Bor-Kalán nemzetséggel kapcsolatban álló körökben,[109] sőt a genus tagjai között keresse.[110] E feltételezések azonban még bizonyitás esetén sem döntötték el az ide vonatkozó részletek hitelessége kérdését, hiszen a tendenciózus adatközlés gyanuja /s a hagyomány kétes forrásértéke általában/ fokozott óvatosságra int bennünket. Annál is inkább, mivel egy ponton az olykor végletes eredményeket hozó, két évszázados Anonymuskritika is azonos véleményen van: P. mester saját kora birtokviszonyait vetitette vissza a IX.-X. századba.[111]

Felmerül tehát a kérdés, hogy kinek a birtokában volt a X. században Szer környéke - ha a Kalán-ősök jelenléte biztosan nem mutatható ki. A X. század közepéig a Temes, Kőrös, Tutisz, Maros és a Tisza folyók vidéke a Gyulák szállásterülete volt.[112] Ebből kiindulva Kristó Gyula az Ajtony

dominium kiterjedését a Hódmezővásárhely-Kaprevár vonaltól az Alsónáig, illetve a Tiszától az Erdélyi középhegységig elterülő területben jelölte meg.[113]

Biztosan tudjuk azonban, hogy a korai szállásbirtokok és vármegyék mindig kétpártiak voltak, azaz a folyók nem jelentettek természetes határt,[114] s igy joggal feltételezhető, hogy a X. század első felében a Gyulák hatalma bizonyos Tisza-jobbparti területekre is átnyúlt[115] és Ajtony-dominiuma - mint azt Kulcsár Péter feltételezi - magában foglalta a Duna-Tisza köze déli részeit is.[116] E körülmény a fenti kérdésre ugyan nem jelent egyértelmű választ, területünk korai birtokviszonyai megközelitésénél azonban - mint lehetőség - fokozott figyelmet érdemel.

Biztosabb a törzsi helynevek és a nagyobb X. századi temetők hiányára, valamint az Anonymusnál szereplő birtokviszonyokra épitett elmélet megitélése, melyben Györffy György az eredeti Bor-Kalán birtokoknak a vármegyeszervezés során 2/3-ad részben történt kisajátitását feltételezi. Jól kimutathatók ugyanis a Nyék, Kürt, Tarján, Jenő törzsi helynevek /valamint Ladány "vélt" törzsnév is/,[117] létüket nem is illetheti kétség, hiszen ezeket Györffy György is pontosan ismeri,[118] annál inkább vitatható azonban felhasználhatóságuk mértéke egyes történeti események rekonstrukciójánál.[119]

Az algyői közel loo siros X. századi temető ismerete óta a nagyobb temetők hiányáról sem beszélhetünk Csongrád-

ban.[120] Valószinűen ugyancsak nagyobb, a X. század második felébe tartozó temetővel kell számolni Szeged-Csongrádi út esetében is, mely közvetlenül egy Tarján névvel jelölt határrész mellett került elő![121]

Ha a katonáskodó törzsi töredékek nagyobb temetői a katonai beavatkozás nyomán létrejött telepitések következményeinek tarthatók,[122] s a Géza-István-kori Kalán ős az Árpádok szövetségese volt, kézenfekvő lenne a következtetés, hogy a Kalánok itteni birtokaikat - melyek a királyi és a várbirtokhoz képest 1/3-ad arányt mutatnak[123] - egy korábbi birtokossal szemben alkalmazott erőszakos kisajátitás után kapták.

E következtetés, mely Györffy György idézett véleményéből indul ki, természetesen csak abban az esetben állja meg a helyét, amennyiben a Kalán névadó ős, valamint a katonáskodó törzsi töredékek történeti szerepét - azaz a nagyobb, ilyen tipusú temetők keletkezése okát - a Györffy György által megadott formában elismerjük. Tekintve, hogy e kérdés megitélése nem feladatunk, biztosan csak annyit szögezhetünk le, hogy a Kalán nemzetség ősei Szer környékét nem a honfoglalás-korra visszamenő ősi szállásterületként birtokolták, s itteni feltűnésükre a XI. század végénél korábbi biztos adatunk nincs. Feltehető, hogy a vizsgált terület egy része eredetileg a Gyulák szállásbirtoka volt, majd egy ideig beletartozott Ajtony dominiumába is.

A birtok megszerzését követően a nemzetség őse itt, a

falu előzőleg már többször átépitett temploma helyén épitette fel a Boldogságos Szűz Máriának szentelt[124] monostorát. Mivel e monostor - mint monostortemplomaink általában - elsősorban nem a lelkipásztorkodás céljaira létesült,[125] a település keleti végén emelkedő magaslaton a falu számára épitették az új, a korábbinál kisebb plébániatemplomot. E templom épitési idejét igy az alaprajzi forma, a kőzetvizsgálat eredményei, a téglaméretek, valamint az első /nemzetségi?/ monostor épitési idejére támaszkodva határozhatjuk meg. Az utóbbi - mint terminus post quem - XI. század végi, az első háromhajós templom XII. század második felére datált épitése /a kőanyagban itt már előfordulnak a plébániatemplomnál hiányzó kőzetfajták/ - mint terminus ante quem - a XII. század első két harmadát adják meg az épités idejéül.

Magát a falut 1389 előtt oklevélben csak a monostor kapcsán emlitik, 1241 előtt csupán egy izben, 1233-ban szerepel.[126] A tatárjáráskor a település a monostorral és a plébániatemplommal együtt elpusztult. Ezt a monostor feltárásakor nyert adatok, a plébániatemplom románkori periódusának pusztulása, a tatár seregek vonulásának útvonala,[127] valamint a Csongrád megyei települések nagyarányú pusztulása bizonyitják.[128] Szer viszont gyorsan újjáépült, hisz monostorát 1256-ban már újra emlitik.[129] Nem sokkal ezután kerülhetett sor az előzőnél nagyobb, későromán-koragótikus stilusú plébániatemp-

lom épitésére is, hiszen az itteni temetkezések legkorábbi sirlelete III. András egy pénze, s a pápai tizedjegyzékben 1322-1337 között papját név szerint emlitik /"...Item Ladislaus de Sers iuratus Dixit, non valere ultra II. Marcas."[130]/. E két adat, s az alaprajzi elrendezés alapján XIII. század végi -XIV. század eleji újjáépitést kell feltételeznünk.

A XIII. század második felétől az alföldi települések száma igen jelentős mértékben csökkent. Ennek okai között a század folyamán lezajlott események /tatárjárás, kun lázadás/ a természeti csapások, járványok, a mezőgazdaság intenzivebbé válása, s elsősorban a társadalom szerkezetében a XIII. századot követően lezajlott mélyreható változásokat tartja számon a történeti kutatás.[131] Ezek során további lényeges tényező lehetett a nagyobb közigazgatási, kereskedelmi központok kialakulása, melyeknek gazdasági hatókörén kivül eső, s a fontosabb útvonalaktól távol levő települések vagy megszüntek, vagy egészen jelentéktelenekké sorvadtak /A tatárjárás következtében a Csongrád megyei települések 75 %-a pusztult el/.[132]

Szer esetében ezzel szemben fokozatos fejlődés tapasztalható, melynek során a XV. századra a település a mezővárosok sorába emelkedett. Többen rámutattak arra, hogy a mezővárosok listájáról törölni kell azokat a településeket, melyeket Csánky Dezső csupán a vásártartási jog, és egyszeri

oppidum-ként való említése alapján felvett,[133] de ide kell sorolni azokat a helységeket, melyek gazdasági-társadalmi funkciók révén mezővárosi szerepkört töltöttek be, jóllehet privilégiumaikat nem, vagy csak részben ismerjük.

Szer viszonylatában a fejlődést meghatározó tényezők közül azonban ma már csak néhányat tudunk kimutatni, s forrásanyag hiányában hatásuk mérésére is csak általánosságban vállalkozhatunk. A mezővárosi fejlődést vizsgáló kutatás szempontjait szem előtt tartva vegyük sorra e tényezőket:[134]

1. Mindenekelőtt alapvető fontosságú a település kedvező földrajzi helyzete, ugyanis a Tisza-marosi viziutak és a Szeged-budai út közelsége önmagában biztosította a lehetőséget az ország gazdasági vérköreibe való bekapcsolódáshoz. A Buda és Brassó közötti útvonalon, melyen a nyugatról jövő kereskedelmi cikkek, s az erdélyből jövő só és vágómarha áramlott, mindössze három város, Szeged, Várad, és Kolozsvár voltak nagyobb kereskedelmi gócok, ezért vált szükségessé kisebb hatósugarú gazdasági központok beiktatása. Bár ez a gazdasági szükségszerűség már a XIV. század előtt hatott, további tényezők együttes hatására csak a XIV. főképp azonban a XV. századra vált meghatározóvá.[135] Az ÉNy-DK irányú kereskedelmi forgalom mellett jelentős volt a környékről a Balkánon át Itáliába irányuló marhakereskedelem hatása is.[136]

2. Szer a XI. században itt feltűnő Bor-Kalán nemzet-

ség környékbeli birtokainak igazgatási-gazdasági központja volt, melyek kiválasztásánál a fenti tényezők játszottak szerepet. A birtokokon folyó gazdálkodásról azonban nagyon kevés adatunk van. A jövedelmek jelentős részét képezhették a halastavak[137] és a tiszai halászat.[138] A különböző termelési ágak közül a gabonatermesztés, rétek és kaszálók, a gyümölcstermesztés és szőlőművelés, valamint a fakitermelés meglétéről tudunk,[139] ezek mellett azonban jelentős lehetett a nagyállattartás is.[140] Bizonyos tiszai révek kézbentartása /Tömörkény, Körtvélyes/ ugyancsak szerepelt a Szer környéki birtokokból származó jövedelmek sorában.[141]

Tudjuk, hogy a XV. század közepén IV. /Szeri Pósa/ István birtokai igazgatására nemesi officiálist, s a birtokok védelmére, a peres ügyek "elintézésére" huszárokat tartott.[142] A nemzetség egyik-másik tagja valószinűen itt is lakott, igy Szeri Pósa 1318-ban a monostorban fogadta I. Károly királyt, aki itt oklevelet adott ki.[143] A XV. század elején egy kisebb birtokos, Báry-családbeli nemes, László fia György, Szeren lakott.[144]

3. A tatárjárás után megerősitett nemzetségi monostor szerepe egyrészt kapcsolódik a fentiekhez /a kegyúr itt helyezhette el családját, politikai megbeszéléseket folytatott, vendégeket fogadott stb./, másrészt az itteni bencések - sajnos teljesen ismeretlen - gazdasági tevékenységével[145] járult hozzá a település fejlődéséhez. Számos pél-

Jozsef Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára SZEGED

da igazolja ugyanis, hogy a bencés monostoroknak /Földvár, Kapornak, Pécsvárad, Szekszárd/ is lényeges szerep jutott a mezővárosi fejlődésben azáltal, hogy többnyire maguk is uradalmi központok voltak, s gyakran hiteleshelyi funkciókat is elláttak.[146] A monostor birtokaiból mindössze egy Cselén levő részt ismerünk, ahol 1266-ban Nána comes udvarháza állt.[147]

4. A település mindvégig földesúri joghatóság alatt volt.[148] A XV. században a mezőváros fele a Szeri Pósa család tulajdona, de kisebb részeket az Ellési, s talán Báry család isbbirtokolt,[149] 1389-ben vámszedési,[150] 1407-ben vásártartási joggal[151] rendelkezett, mely utóbbi a helyi munkamegosztás fejlettségét /bizonyos kézművesréteg meglétét/, azaz a mezővárosi fejlődés egyik állomását jelenti.

5. A települést négy oklevél említi "oppidum"-ként 1467,[152] 1471, 1472 és 1475-ben /az 1471 és 1472-es oklevelek az 1475-ös átiratban maradtak fenn és a királyi kancelláriában készültek!/,[153] de oppidumként szerepel az 1500-ban itt átutazott Zsigmond lengyel herceg számadáskönyvében,[154] s Kemálpasazáde 1526-os leirásában is a jelentősebb városok között találjuk.[155]

6. 1500-ban Szeren iskola is működött /item feria III-a in vigilia Sancte Katharine recordantibus, qui pervenerant ad dominum principem, dedi per manus Mazurek/.[156] Mivel nemcsak a gazdasági, hanem a kulturális tevékenység

is hozzájárult a falusi lakosság átrétegződéséhez, /a mezővárosokban inkább volt iskola - s nyilván jobb is - mint a falvakban/[157]: az iskola megléte is a település mezőváros jellege mellett szól. Ide kapcsolódik az adat, mely szerint 1531-ben - Antonius Blasy de Zeer a váci egyházmegyéből - a krakkói egyetemen tűnik föl, s1533-ban a magyar tanulók házának előljárója /senior/ volt.[158]

A fentieket összegezve megállapithatjuk, hogy Szer a XV. században és a XVI. század elején olyan alföldi mezőváros volt, mely földesúri joghatóság alatt állt, vámszedési és vásártartási joggal rendelkezett, s fejlődését kedvező földrajzi fekvésen túl a bencés monostor s a Szeri Pósák itteni uradalmi-igazgatási központja, gazdasági tevékenysége segitette elő.

E fejlődést, mely hiányos adatainkkal is jól követhető, két esemény szakitotta meg a XV. század végén, illetve a XVI. század elején. 1471-ben ugyanis IV. Istvánnal kihalt a Szeri Pósa család, s Mátyás király Szer mezőváros felét a többi Pósa-birtokkal együtt guti Országh Mihálynakés Ongor Jánosnak adományozta.[159] A monostort a szerzetesek - nem tudni mi okból - feltehetően már ezt megelőzően elhagyták, ugyanis 1388 után többé nem említik.[160] Az uj birtokosok feltűnése s a monostor elnéptelenedése lényegesen nem befolyásolta a település élete alakulását. A XVI. század elején is jelentős hely, mikor rövid ideig itt tartózkodott II. Ulászló király

is,[161] de ugyanerre mutat a település viszonylag nagy kiterjedési területe is, /V. tábla/.

A végzetes törést az 1526. szeptember 27-28-án itt átvonuló török seregek pusztitása okozta a település életében, mikor a "Szir, Szenta, Patka, Perlek, Peszir, Kenika, Kecskemet és Feleghasz néven ismeretes és a szerencsétlen magyarságnak lakhelyéül szolgáló és megerősitett városok - melyek fegyverekkel és egyéb hadi szerekkel s gazdag kereskedőkkel bővelkedő helyek valának - mind meghódoltak."[162] A pusztulást követően Szer ezúttal még újjáépült, korábbi jelentőségét azonban végleg elvesztette. "Villa"-ként is csak két esetben emlitették /1571, 1611/[163] egyébként a "possessio" kifejezés szolgált megjelölésére. A monostorfalai közé török őrség települt, s az akkor még álló épületeket árkokkal vették körül. A törökök itt tartózkodásáról tanuskodik a monostor feltárása során előkerült leletanyag, valamint egy 155o-ből származó feljegyzés is: "Aiunt thurcam citra Zegedium circiter ad tria miliaria de diruto quondam Monasterio duas turres habenti unam arcem construxere cui nomen est Zewr..."[164] Minden bizonnyal ezt a török erődöt jelentik az 1567, 157o utáni, 1596 /két változat/ és az 1664-es térképek jelölései, melyeken a városok - Szer esetében a monostor - legtöbbször látképük szerint ábrázoltak, Jacob von Sandrart 1664-es térképén pedig toronnyal és zászlóval jelölt kisebb török erősségek szerepelnek.[165]

/15-19. ábra/. A török seregek felvonulási területén elhelyezkedő település viszont egészen összezsugorodott. 1553-ban a szegedi nahie-be tartozó Szeren 56 fizető és 36 nem fizető, azaz 92 házat irtak össze, de megjegyzésként ott szerepel, hogy lakosai "elfutottak".[166] A település végső pusztulása az 15oo-as évek végén következett be, hiszen a XVII. század elején már Pusztaször, Pusztaszer, Praedium Zer-ként szerepel leggyakrabban,[167] s ez egyben élete végét is jelzi.

*

A fentiekben egy középkori templom ismertetése kapcsán megkíséreltük egy olyan település történetét felvázolni, melynek élete folyamatosan töltötte ki a honfoglalás és a török hódítás közti időszakot, s igy alkalmas a középkori falusi, illetve mezővárosi fejlődés egyes kérdései vizsgálatára is. Törekedtünk valamennyi fellelhető - közölt - régészeti és történeti adat felhasználására, valamint a Pusztaszerrel foglalkozó irodalom vonatkozó részeiben az elmúlt másfél évszázad alatt történt adattorzulások korrekciójára.

Ugy véljük, hogy e hiányos s csak egyes mozaikkockákból kibontakozó vázlatos történeti kép is érzékelteti a település teljes feltárásának szükségességét: további hasznos régészeti adatokat nyerhetnénk egy olyan középkori település szerkezetére vonatkozóan, melyben a honfoglaláskori településformától a XV.-XVI. századi alföldi mezővárosig még ma is alig ismert települési rendszer lenne fejlődésében követhető.

Jegyzetek

[1] 1973 előtt Sövényháza község, mely a múlt század második felében jött létre a környékbeli Pallavicini birtokok közigazgatási központjaként, az előzőleg Algyőtől ÉNy-ra kialakult Sövényháza nevű település adminisztrativ áttelepitése révén. A középkori eredetű Sövényházát a XVIII-XIX. századi térképek is az emlitett körzetben jelölik /Kaltschmidt Á., 1747; Reizner J., Szeged története, I. Szeged, 1899. térképmelléklet 1827-ből stb./, ahol a település helyét az emlitett térképek egybevetésével Saliga László azonositotta. 1764-ben a pusztaszeri birtokokat Kecskemét vette zálogba. A tulajdonjog 1803-ban a Pallaviciniek kezébe került, s Kecskemét város a "Felső-pusztaszeri" - részt kapta, ahol a múlt század folyamán alakult ki a mai Pusztaszer nevet viselő község. Az ettől 12 km-re Dk-re levő Szermonostor romjai közelében jött létre - ugyancsak a múlt században - a Pusztaszeri major, mely jelenleg Ópusztaszer községhez tartozik.

[2] Inczefi G., Sövényháza és vidékének földrajzi nevei. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. Szeged, 1958. 11o.

[3] Hornyik J., Pusztaszer, a honalapitó magyar nemzet első törvényhozási közgyűlése szinhelyének története. Kecskemét, 1865. 91.

[4] A Vasárnapi Újság 1861. 48. sz. 568. oldalán közölt két rajz 1816 és 1861-ből. Ugyanezeket közli Hornyik J. i.m.,

az 1816-os évszámot 1836-ra módositva. Mindkét ábrázoláson a félkörives kapuáttörés fölött csúcsives ablak látszik! Ismerve azonban a monostorromok 1832 és 1882-ből származó /Göndöcs B., Pusztaszer és az évezredes ünnepély. Bp., 1883./ valóban hiteles ábrázolásait s a később készült fényképeket /Györffy Gy., Pusztaszer. Műemlékvédelem. 1959. III. évf. IV. sz. 139-199./, kétséget kizáróan leszögezhetjük, hogy az ábrázolt falmaradványon sohasem lehetett csúcsives ablak. 1882-ben Rómer F. is felfigyelt arra, hogy a szóbanforgó rajzok nem lehetnek a monostorromok pontos ábrázolásai /Göndöcs B., i.m. 44./. Néhány utalás azonban kétségtelen arra mutat, hogy a múlt században valóban léteztek Pusztaszeren gótikus épületromok: "Ecclesiam ex idea gothica magnifice olim structam vel rudera loquuntur" /Damiani Fuxhoffer benedictini Pannonii Monasteriologiae Regni Hungariae libri duo totidém et auxit Maurus Czinár. II. Pestini, 1860. 232./, s az 1836-os ábrázolással kapcsolatban: "...van kezemnél más hiteles baráti kéz által készült rajz is, mely hasonlólag olyat tanusit." /C.B.G., Nyilt levél a "Magyar Sion" szerkesztőjéhez. Magyar Sion, V. 1867. 252./. E gótikus templomrom viszont csak a plébániatemplom utolsó, gótikus periódusa nyugati homlokfala lehetett, melynek a feltárás során megismert méretei az 1836-os rajzon szereplő fal arányaival jól egyeznek. Mivel e romokat Hornyik J. nem ismerte, az 1836-os rajzot - a monostor ábrázolásának tartva -

alapul használhatta a Szűcs I. által 1865-ben "hamarjában csak lépéssel megtett" /Göndöcs B., i.m. 45./, helyszini felmérésssel készitett vázlata kidolgozásához. Nem kétséges továbbá, hogy ha az 1836-os rajz a monostort ábrázolná, nem maradt volna el arról a még 1949-ben is magasan állott északi fal sem. Mindezek alapján a rajzot a gótikus plébániatemplom hiteles, 1836-ból származó ábrázolásának tartjuk.

[5] Göndöcs B., i.m. 72.

[6] U.O., 34-35. közötti térképmelléklet /a rom helyét pontatlanul jelöli/.

[7] A fényképekért Szojka Jenőnek tartozunk köszönettel.

[8] Szegedi Napló. 1907. szept. 5. XXX. évf. 210. sz.: Második templomrom Pusztaszeren; u.o., 1907. szept. 3. XXX. évf. 208. sz.: Ásatások Pusztaszeren; Szentes és Vidéke. 1907. szept. 1. XXVIII. évf. 70. sz. és 1907. szept. 5. XXVIII. évf. 71. sz.: Ujabb templomrom Pusztaszeren.

[9] A feltárás 1974. szeptember 4. és október 12. között folyt, melyen Nagy András ásatási technikus is részt vett. Az ásatási helyszinrajz és a metszetek itt megjelent rajzaiért is neki tartozunk köszönettel.

[10] Az épitkezés megindulása előtt a románkori templom falait teljesen elbontották, s miután az új alaprajznak megfelelő kiegészitett alapozás elkészült, az új és a régi alapfalakat egy 4-5 cm vastag agyagréteggel hozták egyenlő szint-

re. E boritó réteg a korábbi alapozástól rétegesen elvált, s alóla több helyen előbukkantak a románkori templomfalak legalsó réglasorai.

[11]A sirleirásoknál a következő rövidítéseket alkalmaztuk: I-IV=szelvényszám, Sn= sirfolt nélküli, Nb= nem bolygatott, Bh= bolygatott, hiányos, Gy= gyermek, F= felnőtt, Vh= vázhossz, Mvh= mérhető vázhossz, Mn= melléklet nélküli, M= mélység, /valamennyi mélységadat a Ny-i sarokmaradvány sarka szintjétől értendő, a helyszinrajzon O-val jelölve/, H= hosszúság, Sz= szélesség, T= tájolás. A nemek meghatározása ezideig nem történt meg. /Az I. és II. táblán a kettős liliom alakú veretek tecnikai okok miatt helytelenül szerepelnek az eredeti, valószinűen 90°-os eltéréssel feltételezhető helyzethez képest/.

[12]Közlését külön tervezzük.

[13]A pénzek meghatározásáért Gedai Istvánnak tartozunk köszönettel.

[14]Bálint A., A Kiskunfélegyháza-templomhalmi temető. MFMÉ. Szeged /1956/, 77., Pusztaszer - Monostor, Csengele-Bogárhát /mindkettő közöletlen, anyaga a SzMFM-ban/.

[15]Mesterházy K., i.m. 147.; Tipál J., Árpád-kori temető és templom Cegléd-Madarászhalmon, Shudia Comitatensia 1 /1972/ 5, 30, 58, 64, 114, 161, 163, 165, 196, 198 és 199. sz. sirok.

[16]Tóth Z., La boucle de Kigyóspuszta. Arch.Ért. 1943.

174-184. és XXXII. t. 1.. Éri I., Adatok a kigyóspusztai csat értékeléséhez. Fol. Arch. 8 /1956/ 149, 151. és 38. kép., Pálóczi-Horváth A., A csólyosi kun sirlelet. Fol. Arch. XX /1969/ 115., 5. ábra 1., U.a., A felsőszentkirályi kun sirlelet. Cumania 1 /1972/ 177-2o2. /bőséges analógiákat közöl, köztük az idézett Szent-Erzsébet öv és a tirnovoi öv csatjait/, 4-5 kép, 13. kép 1-2., 14. kép 1.

[17]Foltiny I.-Korek J., A csecstói középkori templom és temetők. Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve. I. /Szeged 1946/ 164-165., 1. ábra.; Bárányné Oberschall M., A salgótarjáni, orgondaszentmiklósi és pakonyi középkori sirletek. /Bp. 1942/ 4., I. t.2.

[18]Pálóczi-Horváth A., i.m. /1972/, 8-9. kép., 13. kép 4-6., 15. kép 4.

[19]Szabó K., i.m., 151. kép /36. sir/ és 274-295; Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei /Leszih Andor ásatásai/. Összeállitotta Éri I. és Bálint A., Rég. Füz. II/a. /1959/ XI. t.9.; Ötömös, Móra F. ásatása 19o5. A SzMFM 1883-19o6-os leltárkönyve 24o., LII. sir 46. sz. gyűrű, u. ebben a sirban a 47. sz. alatt Nagy Lajos pénze.

[2o]Olasz E., Középkori leletek Békéssámsonon, SzKMÉ. 1955. 19. kép. 26; Bálint A., MFMÉ. 1956. X. 15., 17. és 83.; Kovács B., Nagytálya középkori templomának feltárása. EMÉ. X /1972./ III. t. 4; 7; 8; 12; 13; 15; 18; IV. t. 3; 5; 13; VII. t. 3. és 139.

[21]A textilmaradványok vizsgálatát T. Knotik Márta végezte. Vö.: Táblácskás szövésű szalagtöredékek. MFMÉ 1974-75/1. 375.

[22]A IV/a gödör - melyben a faragványok egyrésze előkerült - csak a szűzföld jelentkezése határától volt észlelhető, igy az 58. sirral való viszonyát nem lehetett eldönteni. A faragványok jellege Marosi Ernő véleménye szerint egyértelműen a XIII. század elejére mutat.

[23]Szabó L., Az Árpádkori magyar épitőművészet. Bp. 1913. 193 ábra.

[24]U.o., 272. ábra. Dercsényi D., Románkori épitészek Magyarországon, Bp. 1972. 96-98. kép. Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938. CXIV. t.

[25]Szabó L., i.m. 249. ábra., Dercsényi D., i.m. 1o2. kép. Gerevich T., i.m. XXX.

[26]Dercsényi D., Az esztergomi királyi palota. Bp., 1975. 32. Uő., Románkori épitészet... Bp. 1972. 6o. kép. Gerevich T., i.m. XXVI., CIV. Továbbá Pécsre vonatkozóan: uo. CXVIII, CXX/2.

[27]Az 1. sz. oszlopfő-töredék anyaga holocén korú édesvizi mészkő, melyet Szojka Jenő ny. mérnök közlése szerint még e század elején is bányásztak a monostortól 1 km-re DK-i irányban levő mélyedésben. A többi töredék anyaga kivétel nélkül szarmata mészkő, a lelőhelye Budapest környékén van. A "márványtöredékek" anyaga Doggerkorú vörös mész-

kő, melynek előfordulási helye a Gerecse hegység Süttő és Lábatlan közötti része. A háromhajós nemzetségi monostorhoz tartozó kőanyagban több olyan kőzetfajta fordult elő, melyet a plébániatemplomnál egyáltalán nem találtunk /hárshegyi kvarchomokkő, Liászkorú vörös mészkő/. Csaknem kizártnak tarthatjuk, hogy a két helyen előkerült kőzetfajták közti különbségek a véletlen következményei, s azt is, hogy a kis falusi templom építéséhez külön hozatták az említett lelőhelyekről a kőanyagot. Ezekből következően feltételezzük, hogy a plébániatemplom első két periódusa építéséhez a háromhajós templom építése előtt idehozatott kőanyagot használták fel.

A kőzetminták vizsgálatáért Boda Jenőt /ELTE, Őslénytani T./, Vörös Attilát /MNM/, Mucsi Mihályt /JATE, Ásványtani T./ és Révész Istvánt /Szeged, OGIL/ illeti meg köszönetünk.

[28]Ugyanerre mutat, hogy az előkerült faragványokon egyetlen esetben sem lehetett másodlagos felhasználásra utaló vakolatnyomokat megfigyelni.

[29]V.Ö., Sz. Czeglédy I.-Koppány T., A balatonfűzfői románkori templomrom. VMMK. II. /1964/ 141-160., valamint Koronkay Gy. és Kozák K. tanulmányai. A kérdésre részletesen kitér Éry I., A Látrány-rádpusztai templomrom feltárása és megóvása. VMMK. 6 /1967/ 183-195.

[30]Kozák K., Félkörives szentélyű templomaink a XI.szá-

zadban. AÉ., 1966. 47-63., uő., A románkori egyenes szentélyzáródású templomok hazai kialakulásáról. Magyar Műemlékvédelem. III /1966/. 111-132., Uő., Églises a abside en hémicycle dans la Hongrie du XIe s. AAH. XXV /1973/ 177-2o4.

[31]Méri I., Rég. Füz., II. 12/a /1964/ 7.

[32]Foltiny I.-Korek J., A csecstói középkori templom és temetők. Alf. Tud. Int. É.I. /1944-45/. 169.

[32]Mesterházy K., Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában. AÉ. 96 /1969/ 92.

[34]Parádi, N., A Hács-Béndekpusztai Árpád-kori edényégetőkemence. AÉ., 94 /1967/ 22.

[35]Közöletlen, a SzMFM-ban.

[36]Cs. Sebestyén K., A szegedi Szent-Demeter templom bontása. Dolgozatok. 1925. 67.

[37]Uo., 68.

[38]Méry I., i.m. 7.

[39]Bálint A., A mezőkovácsházi középkori település emlékei. Dolgozatok. XV. /1939/ 147.

[4o]Uő., A kaszaperi középkori templom és temető. Makó, 1938. 167.

[41]Közöletlen. MFM. Régészeti Adattára Szeged.

[42]A faragványok meghatározásához nyújtott segitségért Marosi Ernőnek tartozunk köszönettel.

[43]V.ö., Dercsényi D., Románkori építészet Magyarországon. Bp. 1972. 199.

[44]Sz. Czeglédy I.-Ágosházy L., Berhida középkori temploma. VMMK. 6. /1967/. 224.

[45]Kozák K., Győr-Sopron megye középkori egyenes záródású templomairól. Arrabona. 7 /1965/ 154.

[46]Lux G., Középkori eredetű evangélikus templomok és templomerődök. Bp., 1944. 161.

[47]Kiss Á., A balatonfüredi templomrom részleges feltárása. VMMK. 2 /1964/ 164., Sz. Czeglédy I.,-Ágosházy L., i.m. 224-225.; Kozák K., i.m. /Arrabona, 1965/ 133-156.

[48]Wirth Z.-Müllerová. A., Architektura v ceském národnim dedictvi, Praha, 1961. 49., Merhautová, A., Romanische Kunst in polen, der Tschecholowakie, Ungarn, Rumänien, Jugoslawien, Prague, 1974. 148.

[49]Entz G., Gótikus építészet Magyarországon. Bp., 1974. 2o3; A. Kozák É., A veleméri r.k. templom kutatása. Magyar Műemlékvédelem 1971-72. 229-237.

[5o]Sz. Czeglédy I.-Ágosházy L., i.m. 224.

[51]Pest megye műemlékei I. Bp., 1958. 267.

[52]Sedlmayr J. A nagyvázyonyi református templom helyreállitása. Műemlékvédelem 6 /1962/ 1-7.

[53]Sz. Czeglédy I.-Ágosházy L., i.m., 224; Koppány T., A somlószöllősi r.k. templom helyreállitása. Magyar Műemlékvédelem. 1971-72. 2o7-225.

[54]Czeglédy I.-Sedlmayr J., A csengeri református templom. Magyar Műemlékvédelem 1967-68. 79-92.

[55]Mencl. V., Stredoveká Architektura na Slovensku /Praha-Presov/ 1937. 3o6.

[56]U.o., 3o2.

[57]Entz G., Középkori egyházi emlékek régészeti kutatása. Rég. Füz.II. 13. MNM., 1971. 65. Feltehető, hogy a szeri plébániatemplom feltárásakor előkerült gótikus bordatéglák egy utólagos XV. századi - átboltozásra utalnak.

[58]V.ö.: Entz G., i.m., /1971/ 66., és Valter I.-Koppány T., A Balatonfüred-temetői templomrom feltárása és helyreállitása. VMMK. 11 /1972/ 177.

[6o]Merhautová. A., i.m. 142. /12oo utáni/.

[61]Entz G., i.m. /1959/, 139.

[62]Wirth, Z.-Müllerová, A., i.m., 18. ábra.

[63]Merhautová, A., i.m. 125 /124o körüli/. További bőséges analógiákat közöl Tomaszewski, A., Romanskie Koscioly z emporami zachidinimi /Studia z Historii Struki Tom XIX., 66, 69, 76, 8o, 87, 121, 199, 217, 255, stb./ c. kötetében.

[64]Sós, Á., Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Bp., 1963. 16o-168.

[65]R. Ratkai I., A nagybörzsönyi Szent-István templom kutatása. Magyar Műemlékvédelem. 1969-197o. 182.

[66]Valter I. i.m. /1972/ 177.

[67]U.o.

[68]Mencl, V., i.m. 131-134. XV. t. 22.

[69]Méri I., i.m. /1964/.

[70]Valter I., i.m. /1972/.

[71]Zoltai L., Jelentés Debrecen sz. kir. város Múzeumának 1925. évi működéséről és állapotáról. Debrecen sz. kir. város Múzeumának kiadványa. XX. /1926/ 7.

[72]Kovács B., Románkori templomok feltárása Heves megyében. EMÉ. V. /1967/ 35-41.

[73]U.o. 51-56. Románkori

[74]Kozák K., i.m. /AAH, 1973/ 11. ábra.

[75]Pálóczi-Horváth A.: Rakacaszend románkori templomának régészeti kutatása. Műemlékvédelem 1975. XIX. 3. 148.

[76]Bálint A., A középkori Nyársapát lakóházai. MFMÉ. 196o-62. 48.

[77]Entz G. i.m. /1959/ 131., A magyarországi művészeti története /Szerk.: Fülöp L.,/ Bp., 1964. 111-113.

[78]A magyarországi művészet története. Bp., 1964.113.

[79]Kovács B., i.m. 57-6o.

[8o]E feldolgozásban természetesen nem szerepelnek a monostor 197o-75 közötti ásatásából származó eredmények.

József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára SZEGED

Néhány adatot, melyre elsősorban a plébániatemplom, illetve a település történetéhez elengedhetetlenül szükséges volt felhasználni, az ásatás vezetője, Trogmayer Ottó szives hozzájárulásával emlitek.

[81]Zsigmondkori oklevéltár. Összeállitotta Mályusz Elemér. I. Bp., 1951. /A továbbiakban: Zs.O./ 12o.

[82]Győrffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I.Bp., 1963 /A továbbiakban: Győrffy Gy., Geogr. hist./ 882.

[83]Horváth F., Ópusztaszer -Kiszner tanya. Rég. Füz. I. /Ser.I. Nó. 27./ 1974. 117.

[84]Nyiri A., A had és a szer. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. 1956. Nyelv és Irodalom II. 128-129.

[85]Győrffy Gy. /szerk./, A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp., 1958. 123-124. /A továbbiakban: Győrffy Gy., A magyarok elődeiről/.

[86]U.ő., Pusztaszer. Műemlékvédelem 1959. III. évf. 4. sz. 195.

[87]Különböző korú árkok rendszere, melyet ugyancsak különböző korú kemencék rétegeztek felül. Mindezt zárta a konyha és a refektórium padlószintje, melyet a pusztulás /1241/ utáni sirok vágtak át.

[88]Kovalovszky J., Orosháza és környéke a magyar középkorban. Orosháza története. I. Orosháza, 1965. 185., Méri I., Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban.AÉ. 89. /1962/ 217.

[89]Kovalovszky J., Középkori falvak régészeti kutatása. Rég. Füz, II. 13. /1971/ 26.

[90]Trogmayer O., Szer monostora. Művészet. 1973.XIV. évf. 8.sz. 3.

[91]A temető feltárása folyamatban van, v.ö. 83. jegyzet.

[92]Györffy Gy., A magyarok elődeiről, 124.

[93]U.o., lol.

[94]U.o., 129.

[95]Györffy Gy., Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959. 27., valamint u.o. a 74. jegyzet. /A továbbiakban Györffy Gy., Tanulmányok/.; Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Etn. 76 /1965/ 421.; A honfoglaló magyarok települési rendjéről. ÉÉ. /197o/ 228; Geogr. hist. I. 882.

[96]Györffy Gy., A középkori Orosháza története. Orosháza története I. /Szerk.: Nagy Gyula/. Orosháza, 1965. 224-225.

[97]Györffy Gy., Tanulmányok, 27.

[98]Györffy Gy., Geogr. hist. 882.

[99]Györffy Gy., i.m. /197o/ 227-229. Az itt előforduló helynevek éppen nem vallanak Ond vezér itteni megtelepedése mellett /vö. 117. jegyzetben i.m. vonatkozó részeit/.

[100]1244: Hazai Oklevéltár. 1234-1536. Szerk.: Nagy I.-Fesk F.,-Nagy Gy. Bp. 1879-1o; 1248: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. IV/2. 24. /A továbbiakban: F./: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. 11., 365 /A továbbiakban: Wenzel/; 1256: F., IV/2. 377,; 1257: F. IV/2. 418.; 1266: F., IV/3, 315.; 1274: F., VII/2. 32,; 1276: Wenzel., IX.153.; 128o: F., V/3. 26.; 128o: F., V/3. 1281: F., V/3. 84.; 1283: Magyarország egyházi földleirása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve. A vatikáni okirattár-bizottság rendeletére szerk.: Ortvay Tivadar. I/2. Bp., 1892. 78o; 1283: Wenzel., XII. 39o. és F., V/3. 176.; 1283: F., V/3. 2o4.

[101]Ód apja Ete csakis Ond fia Eté-vel és nem az Et nevű kun vezérrel azonositható - mint azt Karácsonyi J. feltételezte /Karácsonyi J., A pusta-szeri monostor kegyurai. Értekezések a történelmi tudományok köréből. XIII. A II. osztály rendeletéből szerkeszti Pauler Imre. Bp., 1899. 9-1o. A továbbiakban: Karácsonyi/, ugyanis Anonymus az előbbit következetesen Ete - az utóbbit pedig Etunak irta /V.ö.: Győrffy Gy., A magyarok elődeiről. 1o1, 1o2, 1o4, 1o8, 117, 124, 129./.

[102]Karácsonyi, 11.

[103]F., IV./3. 315. és IV/2. 25. Nem hivatkozunk itt

Nana de Zer de genere Kalan /1135/ pécsi püspökre /Koller J., Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum VII.345. Pesthini 1812/ mivel az adatot nem tudtuk ellenőrizni.

[104]Karácsonyi. 11.

[105]Trogmayer O., i.m. 3.

[106]Györffy Gy., i.m. /197o/ 228, Eth. 76 /1965/421; Tanulmányok, 72. jegyzet/ 14.

[107]Horváth J.-Székely Gy. /szerk./, Középkori kútfőink kritikus kérdései. Memoria Saeculorum Hungariae. 1., 54-55. Bp. 1974 /továbbiakban: Középkori kútfőink/.

[108]U.o. loo., valamint Györffy Gy., ItK, 197o. lo.

[109]Györffy Gy., i.m. /Műemlékvédelem, 1959/ 195.

[110]Karsai G., Ki volt Anonymus? Középkori kútfőink, 56 /Nyilván tévedésből Pósát II. Nána fiaként említi/. Fehér M. ellenőrizhetetlen adatát - mely szerint Anonymus Nána fia Pósával azonos - a kutatás nem fogadja el. V.Ö., Horváth J., Anonymus és a Kassai Kódex. Középkori kútfőink, 81-112., Borsa G., A Kassai kódex hitelességéről. MKsz. 1972. 88-9o.

[111]V.ö., Középkori kútfőink, 48.

[112]Biborbanszületett Konstantin., A birodalom kormányzása /Ford.: Moravcsik Gy./, Györffy., A magyarok elődeiről, 83.

[113]Kristó Gy. Megjegyzések az ún. "pogánylázadások"

kora történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica /A továbbiakban: AHSz XVIII /1965/. 7-8.

[114]V.ö., 112. jegyzet, Győrffy Gy., Tanulmányok, 17.

[115]Kristó Gy., A középkori Tápé. Tápé története és néprajza. Tápé Község Tanácsa /Szerk. Juhász A./ 1971.48.

[116]Kulcsár P., A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca. AHSz. III./1958/ 14.

[117]Kristó Gy.-Makk F.-Szegfű L., Adatok "korai" helyneveink ismeretéhez. I. rész. AHSz. XLIV. /1973/ 33,36,4o.

[118]Győrffy Gy., Geogr. hist. 883.

[119]Kristó Gy.-Makk F.-Szegfű L., i.m. 6-7.

[12o]Kürti B., Szeged-Algyő 258. sz. kútkörzet. Rég. Füz. I.Ser.I. No. 27, 1974, 67., a temető feltárása még nem fejeződött be, az eddig feltárt sirok száma több, mint 8o. /Kürti Béla szives szóbeli közlése/.

[121]Uo., 68. Eddig 7 X.századi sir került elő, a feltárás nem fejeződött be /Az ásató szóbeli közlése/.

[122]Győrffy Gy., Tanulmányok, 27.

[123]U.o., 2o.;Geogr.hist. 884.;A középkori Orosháza története. 224; Tört.Szemle. 1961. 2o-23.

[124]Fuxhoffer D.,i.m.232.:"Ad Abbatiam B.Mariae V. de Zeer"

[125]Kovács B., i.m. 58.

[126]Monumenta ecclesiae Strigoniensis.I. Ed.: Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874. 294. A magyar nyelv Történeti-Etimológiai Szótárának /III.k.73o./ 1o15-ből idézett adata: "Duodecima /villa/ Zeru..." a Pécsváradi apátság alapitólevelében természetesen nem az általunk tárgyalt Szerre vonatkozik "...Varad contiqua possessioni zeer monasterii Pechwaradensis. "/Karácsonyi J., Szent-István király oklevelei és a Szivészteri-bulla. Diplomatikai tanulmány. Bp, 1891. 81, 94./

[127]Budenz J., Tarikh-i Üngürusz, azaz Magyarország Krónikája czimű török kézirat ismertetése. Magyar Akadémiai Értesitő. II. /1861/ 3o3-316.

[128]V.ö., Győrffy Gy., Geogr.hist. 128.;

[129]F., IV/2. 377.

[13o]Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series 1. Tom. Bp., 1885. 254.

[131]Szabó I., A falurendszer kialakulása Magyarországon /X-XV. század/. Bp. 1971. 139-148, 185.; Valter I., A Bodrogköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. Agrártörténet, Szemle. 1974. 17-19.; Maksay F., A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971. 51, 53.

[132]Győrffy Gy., Geogr. hist. 886.

[133]Fügedi E., Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok. 1972/1. 86. 89.; Bácskai V., Magyar mezővárosok a XV. században /Értekezések a történettudo-

domány köréből. Uj sorozat. 37. Bp., 1965. 21.

[134]Fügedi E., i.m. 69-96.; Uő., Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. Történelmi Szemle. 1972/3-4. 321-342.; Bácskai V., i.m.

[135]Fügedi E., i.m. /Tört.Sz./ 323.

[136]Oltvay F., Szeged múltja irott emlékekben 1222-1945. Szeged, 1968. 28.

[137]Áronmorotvája, Vártó, Korgó, névszerint, Alpár, Égenfa és a Burha melletti halastavak név nélkül emlitve: 1266 /F., IV/3. 318-319./: Morotva: 1344 /Anjoukori okmánytár.Szerk.: Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula, IV. 412. Továbbiakban: Anj.O./ Keleses, Kerektő, Kiskilid, Kokad, Nádastó, Nascsa, Horpolyás, Csokord, Picsó: 1467 /Karácsonyi/ 74./; Háromfül, Osztra, 1471 /Karácsonyi,74-75/.

[138]Zsigmondkori oklevéltár.Összeállitotta Mályusz Elemér. II/2.Bp., 1958.11 /14o7/. A továbbiakban: ZsO., U.o. 42o. /141o/; Karácsonyi, 74 /1467/ és Györffy Gy., Geogr.hist. 881-882.

[139]Szőlő és gyümölcs: 1266 /F., IV/3, 319/; 1o75 Györffy Gy., Geogr.hist. 882. /ugyanitt búzatermesztés is!/; Gabonatermesztés, rétek, kaszálók, erdők, fakitermelés: 141o /ZsO.II/2 42o/, 1471 /Karácsonyi, 74/.

[140]Oltvay F., i.m. 28.,Györffy Gy.,Geogr.hist.881-882.

[141]Körtvélyes: 1266, 1276 /F., IV/3.319; Wenzel,IX. 153/, Tömörkény: 141o /ZsO. II/2. 42o./.

[142]Karácsonyi, 74.

[143]Győrffy Gy., Geogr.hist. 9o4.

[144]Karácsonyi, 57.

[145]Talán erre utal a közelben levő "Barátok fokja" elnevezés /Inczefi G., i.m. 9o/.

[146]Fügedi E., i.m./Századok/ 91.

[147]V.Ö.,1o3.jegyzet. Nem fogadható el Zsilinszky M. adata /Csongrád megye története. Bp. 1897. I.53,122,125/, mely szerint a kolostorhoz kórház is tartozott, mivel az 1256-os oklevélből /F., IV/2. 377/ egyértelműnek látszik, hogy Duna menti helyről van szó /"Hoc adiecto, quod domui hospitali terram unius aratri sufficientem, et unum locum molendini supra Danubium possit donare in vita sua,..."/, természetesen az "ecclesia de Zeer" 1233-as említése sem a plébániatemplomra, hanem a monostorra vonatkozik. /Vö.: 126. jegyzet/.

[148]Az 1266-os oklevél Nána birtokai között említi Szert, ezért valószínűnek tartjuk, hogy a település ekkor még a monostor tulajdona lehetett.

[149]Pesty F., Krassó vármegye története. Bp.1882,428.: közli Mátyás 1471-es oklevelét /"...ac medietates oppidj Zeer..."/; 1467: Hornyik J., i.m. 115; 1418: Karácsonyi, 57.

[150]ZsO. I. 12o.

[151]U.o., II/2. 74-75.

[152]Karácsonyi, 74; Csánky D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp.189o. 678;

[153]Pesty F., i.m. 428, 43o, 432, 435.

[154]Divéky A., Zsigmond lengyel herceg budai számadásai /15oo-15o2., 15o5./ Magyar történelmi Tár XXVI./1914/ 76. Az adatra Zolnay László hivta fel figyelmünket.

[155]Kemálpasazáde: Mohács-néme. Kiadja: Turi J., Török történetirók. I. Bp., 1893, 27o.

[156]Divéky A., i.m. 76. További megerősitő adat kellene annak eldöntésére, hogy az idézet valóban egy iskola, vagy csupán a plébánia rekordálóira vonatkozik.

[157]Fügedy E., i.m. /Tört.Sz./335.

[158]Schrauf, K., Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. Bp., 1893. 28 és 136.

[159]Pesty F., i.m., 428-435.

[160]Karácsonyi, 11.

[161]Divéky A., i.m. 76.

[162]Kemálpasazáde. i.m., 27o.

[163]Hornyik J., i.m., 138, 143.

[164]OL. Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma. Arch. familiae Nádasdy /E 185. B 1552. poll. 7. fol. 8. jelzetű int./.

[165]Cartographia Hungarica I. Magyarország térképei a XVI és XVII. századból fakszimile kiadásban. Összeáll.: Nemes Klára. Bp., 1972. 2,3/V.t. 1-2/ 8., /V.t.5/, valamint Szeremley S., Hódmezővásárhely története. III.1907. 82-83.: két 1596-os térképet közöl /V.t. 3., 4./.

[166]Velics-Kammerer., Magyarországi török kincstári defterek. Bp., 1890. II.145.

[167]Hornyik J., i.m. 146, 152, 158, 160.

II.

CSENGELE KÖZÉPKORI TEMPLOMA

A feltárás előzményei és menete

A leletmentő ásatást megelőzően már voltak adataink egy alsó-csengelei középkori templomról. Először egy 1699-ből származó feljegyzés sorai utalnak arra, hogy a kun puszták egyházas helyeinek összeirását végzők még nem tudtak egy itt állott templomról, mely a török uralom alatt elpusztult. Leirják ugyanis, hogy Felső-Csengelén a templom romja még látszik, Alsó-Csengelén azonban nem található: "...In superiori seindt noch einige rudera von der Kirchen, in inferiori aber nichts zu finden."[1]

Kaltschmidt Ábrahám, aki Szeged határának térképét készitette, még 1747-ben is tudott a maradványokról, hiszen több más puszta-templom romja mellett /Csorva, Kereset, Öttömös, Csengele-Templomhalom/ Alsó-Csengelén is templomromot jelölt "Locus ecclesiae" felirattal /1.ábra/.[2]

A XVIII. század végén, a József császár-kori térkép szerint már csak a felső-csengelei templom romjai léteztek /2.ábra/,[3] melynek eltűnéséről a helyi hagyomány a múlt század végén még annyit vélt tudni, hogy Szeged város hatósága - mint kegyúr - a kisteleki templom épitéséhez hordatta el épitőanyagként.[4]

Juhász Antal Tudományszervezési Központ Könyvtár SZEGED

A leletmentő ásatást 1975 januárjában kezdtük meg az alsó-csengelei Bogárhát nevű dombon /3.ábra/,[5] ahol a korábbi szőlőtelepités alkalmával nagy számban kerültek elő tégla és kőtörmelékek, valamint emberi csontok.

Két 12 x 2,5 m. méretű É-D-i irányú szelvényt jelöltünk ki a domb legmagasabb pontján. A mezőgazdasági művelés következtében a domb annyira lekopott, hogy a templom alapfalai már az első 5o-9o cm után előbukkantak. A legfelső réteg teljesen átforgatott, szántott, homokos talaj volt. Miután az első két szelvénybe eső alapfalakból a templom alaprajza nyilvánvalóvá vált, egy 12 x 6,6 m-es szelvénnyel /III.szelvény/ az épület egész kiterjedését sikerült átfogni. A szelvényfalakat másfél méter mélységet elérve - miután kiderült, hogy teljesen homogén, értékelésre alkalmatlan képet adnak-, elbontottuk. Csupán a hajó kereszttengelyében hagytuk meg tanufalat, értékelhető adatot azonban itt sem kaptunk.[6] A sirok felső rétegét a szőlőtelepitéskor teljesen elpusztitották. A hajó belsejében két nagyméretű rablógödörrel végeztek jelentős pusztitást a templom végső pusztulása után /4 és 23. sz. gödör/. E gödrök kiterjedése nyilván jóval nagyobb lehetett, mint azt a llo-14o cm. mélységben - rendszerint a szűzföld jelentkezése határán - észlelhető körvonalaik alapján rögziteni lehetett. A 23. gödör a Ny-i homlokfal alapozását is mé-

lyen átvágva árokszerűen haladt DNy-i irányba, s a szelvényfalon túl is folytatódott.

A templom

Az alapfalak a lefelé enyhén szűkülő alapárokba lo-15 cm vastag rétegekben bedöngölt szürke réti agyagból készültek. A legalsó réteget téglasor vagy kőalapozás nélkül közvetlen a kiásott alapárok aljára döngölték. Az apszis patkó, a hajó közel négyzet alakú /Külső méretek: 9,7 x 6,8 m., belső méretek: 7,4 x 4,4 m.; ebből az apszis 2,75 x 3,2 m., a hajó 4,65 x 4,4 m./. A templom tengelye ÉK 32°- DNy 224°. Az alapfalak szélessége 1,1 m. Az alapozásmélységek az apszisnél - 171 cm /-4o cm-nél jelentkezett/, a hajó esetében -165 cm. voltak /ez utóbbinál -lo - -5o cm között jelentkeztek/ /4-6. ábra/.

A templombelső feltárása során számos vakolatmaradvány került elő falfestés nyomaival /szürke, téglapiros, fehér festésű töredékek; fehér alapon sárga, fekete ivek; sárga alapon vörös mező - fekete sávokkal keretelve/.

A betöltésből előkerült kő és téglatöredékekből ítélve /téglaméretek: 17x5x?; 13-13, 5x5-5,5x?/ a templom tégla és kő vegyes felhasználásával épült. A hajó alapozásának négy külső sarkára helyezett kváderkő, valamint a későbbiek során tárgyalandó két építési periódus ismeretében azonban joggal feltételezhető, hogy a kétféle

építőanyagot a két építési időszakban külön-külön használták fel. Az 1. gödörből és a templombelsőből előkerült áglenyomatos paticsok az egyszerű sikmennyezet maradványai. A templombelsőt hengeres /7. ábra 3-4,7-8/ és nyolcszög /7.ábra 6/ metszetű idomtéglákból készült oszlopok illetve féloszlopok tagolták.

Annak ellenére, hogy az alapozáson kivül az egész épület elpusztult, néhány jelenség egyértelműen arra mutat, hogy a templom építését két időszakra kell bontani:

1./ A két építési periódus megállapitásához a legfontosabb adatokat az 1. gödör szolgáltatta. Betöltése homokos, kevert föld, égett famaradványokkal, áglenyomatos paticsokkal volt tele, felületi nyesésekor szenesedett gerendák nyomai látszottak. A gödör szélébe egy 10 cm /b/, s egy 7 cm /c/ átmérőjű cölöplyuk mélyedt /5. és 8. ábra/, melyek az újjáépités alkalmával készitett állványzat nyomai voltak. Az 1. gödörtől az alatta lévő 2. gödör jól elválasztható, melynek betöltése tiszta homokos, alakja szabályos kerek, fala függőleges volt, korhatározását a benne lelt szarmata-kori anyag tette egyértelművé /V.t.4-4/a, 6/. Az újjáépitést teszi kétségtelenné továbbá az a tény is, hogy a 2-3. sz. sír - melynek földjében építési törmelékek voltak - az 1. gödör fölött, abba mélyedve került elő.

2./ Égésnyomokat a többi gödörben nem észleltünk, de a

templombelsőben és a sirok földjében gyakran előfordultak.

3./ Az újjáépitést bizonyitja a 3. gödör is /5.ábra/, mely az apszis alapozásába is belevágott, s belőle Árpád-kori /csigavonalas diszitésű/ kerámiatöredék került elő /V.t.3/. A gödör fölött a 11-12. sir feküdt /5.ábra/.

4./ A 9. sir gödrét az apszis patkójának déli sarkába ásták bele úgy, hogy az alapozást ezzel itt teljesen kiszedték. Ilyesmi csakis akkor fordulhatott elő, mikor a szentély újjáépitésekor már nem követték az eredeti alapozás patkós ivét, hanem egyszerűen félkörives záródásra módositották. A félkörös záródású fal közvetlen tövébe ásott sir következésképp szétrombolta a korábbi szentély patkós alapozásának felmenő-fal nélkül maradt részét /9.ábra/.

A feltárt területen előkerült szabályos, köralakú, vizszintes falú gödrök leletanyaguk alapján szarmatakoriaknak bizonyultak.

A feltárt sirok leirása[7]

1. sir: Felnőtt, bal kar a mellen keresztbe hajtva, jobb alkar hiányzott. T=225° DNy., M= -llo cm, Vh: 158 cm.

2-3 sir: Téglalap alakú, lekerekitett sarkú sirgödörben két gyermek csontváza. Bolygatott, a 3.sz. váz rész-

ben a 2.sz. alatt. Karok nyújtva a test mellett, a bal alszár hiányzik /3/. A 2.-ből csak a koponya és a bordák voltak in situ. T=216° DNy, /3.sz./, M= -97 cm, Vh=1o3 cm /3.sz./, Mvh= 6o cm /2.sz./.

4. sir: Felnőtt, bolygatott, karok a mellen keresztbe fonva. A bal humerus, s a lábfejek hiányoztak. A bal medencelapát jobbra fordulva. 1.: szalaggyűrű /2 xo,4 cm; I.tábla 1-1/a/, 2.: bronzhuzalból hajlitott ruhakapocs két tagja /1,1 x o,8; 1,3 x 1,2 cm; I. tábla 2-3/. T=22o° DNy, M= -97 cm, Mvh= 146 cm.

5. sir: A hajó Dk-i sarkában, közvetlen az apszis alapozása mellett teljesen szétdúlt gyereksir. A koponyán és a csigolyákon zöld patina, a kevert földben párta maradványai M= -95 cm.

6. sir: Felnőtt, bolygatott, jobb alkar és a bal lábfej hiányzik. A bal alkar könyökben felhajlitva, kézfej a mellen, koponyája jobbra billentve. A sir fenekén faszéndarabok. 1.: koporsószög. T= 216° DNy, M= -92 cm, Vh= 152 cm.

7. sir: Gyermek, bolygatott, karok nyújtva a test mellett, T= 216° DNy, M= -91 cm, Vh= 92 cm.

8. sir: Felnőtt, jobb kar nyújtva a test mellett, a bal alkar a testen keresztbe hajtva. A sir földjében bronz-

tárgy töredéke /4,1 x 1,9 cm; V. tábla 2./. T=237° DNy, M= -116 cm, Vh= 153 cm. 8/a. sir: Váz nélküli koponya a 8. sir mellett.

9. sir: Gyermek, erősen bolygatott, hiányos, csak a medencétől fölfelé in situ. A sirfoltot nem lehetett megfigyelni, a bal oldalon azonban a sir gödrét a szentély alapozásának sarkába, azt átvágva ásták le. Karok nyújtva a test mellett, a koponyán párta lenyomata. T= 229°, M= -99 cm, Mvh= 58,5 cm /9. ábra/.

lo. sir: Felnőtt, bolygatott, karok nyújtva a test mellett. Jobb alkar hiányzott, térdeinél a 18. gödör vágta. A sir fenekén faszéndarabok. T=231° DNy, M= -138 cm, Mvh= 118 cm.

11-12. sir: /II. tábla, lo-11-15. ábra/ Felnőtt /nő?/, bolygatott, hiányos, koponyájánál a 22. gödör vágta. A jobb lábszár és a medence fölött gyermek csontváza. A kezek mindkettőnél a medencébe helyezve nyugodtak. A felnőtt csontváza alatt teljes hosszúságban és 3o-4o cm. szélességben szerves anyag jelenlétére utaló löszösödött talaj. A sirfolt csak kétoldalt volt kivehető.
1. Hátoldalával felfelé fekvő faragott és esztergályozott négyzet alakú csont övdisz /2,4 x 2,4 cm; II.t. 3-3/a/, 2. Faragott csont övcsat ovális nyilású, trapéz alakú csatkerettel /6 x 3,6 cm; II. tábla 1/,
3. Faragott csont szijvég, diszitőelemei zöld és piros

inkrusztációval kitöltve /6 x 3,6 cm; II. tábla 2-2/a/, 4-14. Ezüst, félgömbös pártadiszitő pitykék a gyermekcsontváz koponyáján /átm.:1,2-1,9 cm; II. tábla 17-27/. 15-16. Ezüst fülesgomb két tagja /1,4 x 1,4 cm. II. tábla 34-34/a/, 17-18. Ezüst fülesgomb két tagja/ 1,1 x 1,4 cm; II. tábla 8-8a/, 18. a bal kézfejen két réz szalaggyűrű /átm.: 1,8 cm; II. tábla 32. átm.:1,9 cm; II. tábla 3-3a/, 2o. A jobb szemérem csonton dróthuzalból hajlitott ruhakapocs /töredékekben/, 21. Esztergályozott, kerek csontgomb /átm: 1,8 cm; II. t. 16/, 22-24. Faragott és esztergályozott négyszög alakú csont övdiszek /2,2-2,6 2,1-2,3 cm; II. tábla 4-6/, 25-3o. Esztergályozott, kerek csontgombok /átm.: 1,3 cm; II. tábla 9/, 31. A pelvis alatt szögletes faragott és esztergályozott övdisz /2,6 x 2,5 cm; II. tábla 7-7a/, 32-35. A /12.sir/ pártához tartozó félgömbös tutulusok /átm.: 1,3-1,8 cm; II.t. 28-31/, 36. Kerek, esztergályozott csontgomb /átm: 1,3 cm; II. tábla 29/. 11. sir: T=225° DNy, M= -1o8 cm, Mvh= 92 cm; 12. sir: Vh= 68 cm.

13. sir: Serdülő /?/ korú gyermek, kézfejek a medencén, bal kar könyökben kissé behajlitva. A sirgödör lekerekitett sarkú, szögletes. A sir alján faszéndarabok. T= 216° DNy, M= -125 cm, Vh= 112 cm.

14. sir: Felnőtt, bolygatott, hiányos. Jobb kar nyújtva a test mellett. T= 213° DNy, M= -98 cm, Mvh= 12o cm.

15. sir: 1-2 éves gyermek, bolygatott, hiányos, jobb karja a test mellett. T= 222° DNy, M= -1o1 cm, Vh= 52 cm.

16. sir: Felnőtt, koponyája balra billentve, bal kar a mellen, jobb kézfej a medencében. A váz alatt fakéreg-koporsó maradványai. 1-2. Ezüst fülesgombok a jobb scapulán /1,8 x 1 cm; I.tábla 7; 1,3 x 1 cm; I. tábla 8-8a/, 3. Ezüst fülesgomb a bal kulcscsont alatt /I. tábla 4-4a/. T= 225° DNy, M= -115 cm, Vh= 145 cm.

17. sir: /12. ábra/ Gyermek, karok nyújtva a test mellett, térdtől lefelé hiányzik. 1. Kerek metszetű bronzhuzalból hajlitott hajkarika, egyik vége egyenesre vágott, másik vége tölcséresen kiszélesedő rovátkolt tokba illeszkedik /átm.: 5,2 cm; I. tábla 72/. 2. Nyitott végű, kerek átmetszetű bronz hajkarika /átm.: 2,3 cm; I. tábla 71/. T= 224° DNy, M= -115 cm, Vh= 91 cm.

18. sir: Felnőtt, bolygatott, koponya, lábfej és karcsontok hiányoztak. Karok nyújtva a test mellett. A sirban deszkakoporsó nyomai. T= 222° DNy, M= -1o5 cm, Mvh= 153 cm.

19. sir: Felnőtt, bolygatott, a koponya, a bal humerus és a lábfejek hiányoztak. A sir földjében fakéreg koporsó nyomai. T= 216° DNy, M= -1o2 cm, Mvh= 13o cm.

2o. sir: Felnőtt nem bolygatott, koponyája előre billenve, karok a mellen keresztbe fonva. T= 223° DNy, M= -82 cm, Vh= 149 cm.

21. sir: Gyerek, bolygatott, koponya, a jobb alkarcsontok és lábfej hiányoztak. Karok nyújtva a test mellett. T= 23o° DNy, M= -12o cm, Mvh= 92 cm.

22. sir: Felnőtt, bolygatott, jobb alkarcsontok hiányoztak. T= 235° DNy, M= -12o cm, Vh= 115 cm.

23. sir: Felnőtt, bolygatott, hiányos. Csak a koponya és a gerincoszlop in situ. T= 245° DNy, M= -11o cm, Mvh= 44 cm.

24. sir: Felnőtt, nem bolygatott, koponya balra billentve, kezek a medencében egymásra helyezve. Térdnél a 4. gödör vágta. 1-2. Öntött, áttört gótikus ruhakapocspár /1,4 c 1,1 cm; 1,6 x 1 cm; I. tábla 5-6/, 3. "Párizsi kapocs" /I. tábla 9-1o/. A nyakban 51 db. apró, hordó alakú csontgyöngy. T= 219° DNy, M= -121 cm, Mvh= 114 cm.

25. sir: Gyerek, teljesen feldúlt, csak a jobb alkar és a bal medencelapát in situ. A nyakban 123, egyenként o,4-5 x o,2-3 cm-es méretű hordó alakú csontgyöngyből fűzött, kör alakban elhelyezkedő nyakék, melyből alul háromágú, ugyancsak a fenti gyöngyökből kialakitott

bojt csüng le. A bojt végeit két-két kerek, zöld üveg pasztagyöngy /o,4 cm/ zárta /I.t.B/. T= 225° DNy, M= -11o cm, Mvh= 41 cm.

26. sir: Felnőtt, nem bolygatott, karok a testen keresztbe fonva. T= 23o° DNy, M= -11o cm, Vh= 16o cm.

27. sir: Felnőtt, koponyája balra billentve, csak a felkarcsontok és a koponya in situ. T= 216° DNy, M= -118 cm, Mvh= 47 cm.

28. sir: Felnőtt, deréktól fölfelé erősen bolygatott, csak a gerincoszlop és a bal kar csontjai in situ. Kezek a medencében egymásra helyezve, koponya hiányzott. A bal lábszár térdben kissé felhúzva, kifelé fordulva. T= 225° DNy, M= -11o cm, Mvh= 13o cm.

29. sir: Felnőtt, koponyája balra billentve, bal humerus hiányzik, kezek a medencében, bolygatott. T= 217° DNy, M= -162 cm, Mvh= 17o cm.

3o. sir: Felnőtt, jobb karcsontok hiányzanak. T= 224° DNy, M= -62 cm, Vh= 154 cm.

31. sir: /III. tábla és 13-14. ábra/. Téglalap alakú, lekerekitett sarkú sirgödörben háton fekvő fiatal egyén /nő?/ csontváza. Koponyája hiányzik, bolygatott.

Jobb kézfej a medencében, a bal kéz a bal femut vége felett nyugszik. 1. Téglalap alakú, préselt, ezüstözött bronz- lemez övveret. Középen függőleges irányú, félkörben domboritott borda osztja, a borda átlós, csavart diszű, mely a borda két oldalán vizszintes, vékony hornyolásokban folytatódik. Az övdisz két hosszanti szélét egymást váltó karélyok szegélyezik /4,6 x 3,9 cm, töredék; 3. tábla 1/. A jobb könyöknél disznócsont /III. tábla 18/, 3. Az 1-es lelettel azonos övveret /III. tábla 2/, 4. Az 1 és 4-eshez hasonló övveret, ennek azonban a középbordától balra eső lapja csupán 1 cm, mig az ellenkező oldalon 2,5 cm. A veret két szárnyát ez esetben nem egymás alatti vizszintesen domboritott vonalak diszitik, hanem a 3. sz. verettel azonosan a téglalap alakú mezőt poncolt pontsorokkal keretelték /4,6 cm; töredék; III. tábla 3/, 5. Ezüst fülesgomb, alján körbefutó gyöngysor-peremmel /1,7 x 1,7 cm; III. tábla 15/, 6. Az 1-es számúval teljesen azonos övverettöredék /3,2 x 1,3 cm; III. tábla 8/, 7. A 4-es verettel teljesen megegyező töredék /4,4 x 2,2 cm; III. tábla 5/, 8. Bronzhuzalból font láncszem /3,2 x 1,3 ; III. tábla 8/, 9. Halcsont a jobb kéznél /4,2 x o,5 cm; III. tábla 14/, lo. Az öv záródásánál négy a fentivel azonos bronzhuzalból font láncszem /III. tábla 9-12/, 11. Övveret töredékei, 12. A fentiekkel azonos láncszem /III. tábla 13/,

13. A szeméremcsont és a bal femur szögletében apró, gyöngysor-keretelésű, kerek, préselt bronzveret, csillag alakú diszitéssel /Átm.: o,8 cm; III. tábla 16/. 14. I. Mátyás /CNH.II.243. H-I./ obulusa /III. tábla 17-17a/,[8] 15. Övveret töredékei, 16. Övveret töredékei, 17. Az utolsó csigolyán kerek, zöld patina, lelet nem volt. 18. A 4, 7, 15 és 17-es számúakkal teljesen azonos övveret töredéke /3,7 x 1,3 cm; III. tábla 7/, 19.Övveret töredékei, 2o. Cseréptöredék a sir földjében, 21. Az alkar mentén induló, a jobb szeméremcsont alatt hurokban visszahajló gyöngyfűzér 14o db., átlag o,6 cm átmérőjű sötétkék üveg paszta-gyöngyszemből /III. tábla 19-8o/, a gerincoszlop mentén szövetmaradványok. T= 22o° DNy, M= -11o cm, Mvh= 11o cm.

32. sir: Gyermek, koponyája előre billenve, a jobb alszár, a bal kar és lábszárcsontok hiányoztak. A sir alján faszéndarabok. T= 2o7° DNy, M= 89 cm, Mvh= 85 cm.

33. sir: Serdülő korú /?/ egyén csontváza, koponyája jobbra fordulva, a bal alkar és alszár hiányzott. 1. Bronz övcsat trapéz alakú csatkerettel és ugyancsak trapéz alakú kettős szijszoritó lemezzel /4,2 x 4 cm és 2,9 x 3,5 cm; IV. tábla 3 és 15. ábra 1/, 2. Nyomott gömb alakú ezüst fülesgomb két tagból összeillesztve /1,7 x 1,3 cm; IV. tábla 1/, 3. Pártaöv 25 db. préselt bronzlemez verettel: 1 db. gótikus növénydiszes veret

/átm.: 2 cm; 15. ábra 2/, 19 db. kerek, szélein fonatmintás veret /átm.: 3 cm; 15. ábra 4-8; 14-23; 25-27/, 5 db. rozetta alakú veret /átm.: 2 cm; 15. ábra 9-13/, bronzhuzalból hajlitott készségakasztó, lemezén minuskulás "I"-betű sorral /2 x 3 cm; 15. ábra 24/, bronzlemezből préselt, gyöngysor-keretezésű szijvég, sárkányölő Szent-György ábrázolással /6 x 3 cm; 15. ábra 28 és 18. ábra/. T= 213° DNy, M= -96 cm, Mvh= 12o cm.

34. sir: Felnőtt, jobb kar nyújtva a test mellett, bal karcsontok hiányoznak. A tibia végén korabeli törés. Lábfejek nincsenek. A csontokon erős égésnyomok, a sir alján sűrűn faszéndarabkák. T= 224° DNy, M= -161 cm, Mvh= 141 cm.

35. sir: Felnőtt, jobb kézfej a medencében, a medencétől fölfelé eső része a II. szelvény Ny-i fala alá esik. A sir fenekén sűrű faszénnyomok. T=223° DNy, M= -12o cm, Mvh= 1o9 cm.

36. sir: Felnőtt, jobb karcsontok hiányoznak, bal kar könyökben behajlitva, kézfej a medencében. Deréktól lefelé a 1o. sir gödre vágta. T= 225° DNy, M= -13o cm, Mvh= 72 cm.

37. sir: Felnőtt, deréktól felfelé az I. szelvény D-i fala alá nyúlt. T= 226° DNy, M= -12o cm, Mvh=118 cm.

A gödrök anyaga és szórványleletek a feltárt területről

1. gödör: Kormos, águenyomatos paticsdarabok.

2. gödör: Szürke szinű, jól égetett, korongolt szarmata-kori edénytöredékek; sárgásbarna szinű, durva, kézzelformált nagy tárolóedény töredékei; piros szinű, vékonyfalú, korongon készült edény töredéke; barna szinű kettős kónikus orsógomb /2,4 x 4,4 cm; V. tábla 4a-b/; vaslándzsa töredéke / 13 x 2,9 cm; V. tábla 6/.

3. gödör: Vörös szinű, jól égetett, csillámos homokkal soványitott csigavonalas diszitésű kerámiatöredék /8,5 x 6,8 cm; V. tábla 3/; sötétszürke szinű, korongon készült szarmata-kori edény peremtöredéke /3 x 5,9 cm/; szürke és vörös festésű vakolattöredékek; csigák.

5. gödör: szürke és barna szinű, durva, kézzel formált és szürke szinű matt, korongolt szarmata-kori edénytöredékek.

6. gödör: Ajtóvasalás /?/ töredéke /3,3 x 5,6 cm; V. tábla 5/.

Szórványleletek: 1./ Koporsóvasalás a templombelsőből /15,2 x 5,6 cm; V. tábla 7/. 2. Bronzból öntött, belül üreges 12 tüskés csillag alakú buzogány töredéke /átm.: 5,4 cm, falvastagság:o,5 cm; V.tábla 1-1a-b és 17. ábra/.

Temetkezési szokások

A feltárt területen 38 temetkezés került elő. A már emlitett bolygatások és a kis területen végzett feltárás miatt a temetkezési szokások megfigyelésére meglehetősen korlátozott lehetőségeink voltak. A kevert, homokos talajban a sirfoltot csupán öt esetben figyelhettük meg, ezek téglalap alakú, lekerekitett sarkú gödrök voltak. A sirok mélysége - 62 cm /3o. sir/ és - 162 cm /29.sir/ között, a tájolás 2o7°/32. sir/ és 245° /23. sir/ között váltakozott. A sirok irányitása túlnyomó részt követte a templomtengely irányát /± 1o°/. A halottakat kivétel nélkül háton fekve, nyújtott lábakkal temették el. A karok leggyakrabban nyújtva a test mellett /3,7,9,14,15,17,19,21,22, 23,33,34/ vagy a mellen keresztbe fonva nyugodtak /4, 6,2o,26/, valamint a medencében egymásra helyezve /24, 28,29,36/ illetve ezek kombinációiként fordultak elő /8, 11,12,13,16,31/.

Koporsóra utaló nyomokat csak a 6,16,18 és 19. sirokban sikerült megfigyelni. A 6. és 19. sirokban valószinűen deszka, a 16. sirban fakéregből összeállitott koporsót használtak, ugyanolyanok, mint a Kiskúnfélegyházi-templomhalmi temetőben 28 esetben figyeltek meg. Ott egyes sirokban a készités technikája is jól követhető volt: 1o-15 cm hosszú, 7-9 cm széles fa-

kéreg -darabokat az alsó és felső széleken fúrt lyuksorokon keresztül fűzték össze. Bálint Alajos feltételezése szerint ácskapocs-szerű szögekkel, vagy vékony fűzfavesszőkkel történt a fakéreg-lapok összekapcsolása.[9] A pusztaszeri monostor körüli sirokban ez a szerkezet gyakran előfordult, itt a lapokat vékony huzalkarikákkal fűzték egymáshoz.[10]

Kilenc esetben találtunk fasződarabokat a sir alján szétszórtan /5,6,13,17,22,32,34,35.sirok/. Ez a jelenség számos más középkori temető feltárása során előfordult,[11] s az ásatások többsége különféle hiedelmekben gyökerező temetkezési szokásban látják magyarázatát /a tűz megtisztitó hatása; a családi tűzhely melegének átvitele a túlvilági életbe; a halott óvása a rossz, ártó szellemektől, stb./.[12] Zalotay Elemér a gellértegyházi sirokat, melyekben faszenet illetve tüzelésnyomokat talált, tűzáldozatos pogány temetkezési szokások továbbélésével hozta kapcsolatba. Ugy rekonstruálta a szertartást, hogy először az üres sirgödörben, majd a halotton is tüzet gyűjtottak, majd hirtelen földet dobtak rá.[13] Szabó Kálmán a járványos betegségek elleni védekezést vélte a szokás hátterében.[14] Topál Judit a Cegléd-madarászhalmi temető elemzése során kétségbe vonta a jelenség temetkezési szokással, vagy egyáltalán a temetkezéssel kapcsolatos értelmezését. Ugy véli, hogy

Madarászhalom esetében a faszéndarabok a korábbi település megbolygatott tüzelőgödreiből kerültek a sirok földjébe.[15] A csengelei sirokban jól megfigyelhető volt, hogy a szénrögök mindig a sir fenekén, elszórtan jelentkeztek. A sirok földjében néhol volt ugyan a már említett pusztulásból származó égésnyom, ezek azonban nem a sir alján, hanem a gödör betöltésében fordultak elő. A 34-es sirban a faszénrögök a sirfenéken különösen sűrűn voltak, s a csontokon amellett erős égésnyomokat lehetett megfigyelni. Ezek alapján az esetlegességet biztosan kizárhatjuk, s a jelenséget a temetkezési szertartás körébe soroljuk még akkor is, ha magyarázata továbbra is hipotetikus marad.

A 31. sirban a jobb könyöknél előkerült disznócsont /III.tábla 18/ minden bizonnyal a pogány temetési szokás maradványa. Az orgondaszentmiklósi temetőben két esetben volt lófog a sirban, amit az ásató korábbi pogány szokás maradványának tekintett.[16] A 11-12. sirban a felnőtt csontváza alatt teljes hosszúságban löszösödött szerves anyag maradványait észleltük. Valószinűleg növényi rostból szőtt lepedőről lehet ez esetben is szó, mint amilyent Selmeczi László az orgondaszenmiklósi sirokban megfigyelt.[17]

A temetés az 5,9,11,31,33. sirok esetében ünnepi ruhában történt, amire a sirokból előkerült selyemszö-

vet-maradványok,[18] illetve párta és pártaövek utalnak.

Leletanyag és viselet

Párta az 5,9,12. gyermeksirokban fordult elő. Az 5. sirban a fémszálas pártából csupán a fémszállal bevont fonal darabkái maradtak meg, a 9. sir esetében pedig mindössze a koponya elszineződéséből következtethettünk arra, hogy a halottat pártával temették el. A 12. sir gyermekcsontvázán a párta minden bizonnyal egyszerű szövetcsik volt, melyre sűrűn, csaknem egymást érve varrták fel a kis félgömbös ezüst vereteket /II. tábla 17-31 és lo. ábra/. A veretek párhuzamait a XIV. századból találjuk.[19]

Pártaöv a 11,31 és 33. sirokból került elő. Az utóbbiak ezüstözött bronzveretes, gótikus övek voltak. A 31. sir pártaöve széles, selyemszövettel boritott[20] textilszalag lehetett, melyre nyolc téglalap alakú veretet varrtak. Az öv zárása nem csattal, hanem a két végére erősitett három-három, bronzhuzalból font láncszemmel történt - feltehetően ezeken átfűzött zsinór segitségével /III. tábla 1-13 és 13. ábra/. A veretek analógiái csak a Mohács-cselepataki[21] és orgondaszentmiklósi[22] leletek között fordulnak elő. Az öv láncos záródására hasonló példát nem ismerünk, bár ugyanilyen láncok több leletegyüttesben megtalálhatók.[23] A 33. sir öve /IV. tábla és 14. ábra/ fémszálakkal csikozott,

selyemszövet-boritású bőröv volt,[24] melyre a borító szövet felvarrása után szegecselték fel a rozetta alakú, jellegzetesen XIV-XV. századi gótikus vereteket.[25] Az öv trapéz alakú csatkerete ugyancsak általános az emlitett időszakban.[26] Figyelmet érdemel az öv készségfüggesztőjének fémlapja, melyen gótikus "i"-minusculák sorakoznak /V. tábla 2., 15-16.ábra/. Maga a készségfüggesztő korábbi ásatások anyagában többször előfordul, a CIV. század vége és a XVI. század eleje közötti időszakra datálva.[27] A minusculás gót "i"-betű és betűsorral kapcsolatban Szabó J. Győző vetette fel B.Oberschall Magda véleményével szemben /t.i., hogy ezek diszitőelemmé csökevényesedett vallásos feliratok/[28] a lehetőséget, hogy az olvasat, illetve a jelentés a Jézus-szóból ered.[29] Ugyanigy Máriának értelmezte Szabó Kálmán az övcsatokon feltűnő M-betűt és betűsorokat is.[30] A gótikus I és M - betűsor, sőt többszavas feliratok egyébként a XIV-XV. századi övek csatlemezein gyakran feltűnik.[31]

Különös figyelmet érdemel a 33. sirból származó öv szijvégén levő sárkányölő Szent-György ábrázolás /18. ábra/. A gyöngysor keretelésü mezőben a páncélba öltözött Szent-György alak lábaival a sárkányt tapossa, s kopjájával a szörny torkába döf. Az állat farka a Szent magasan tartott bal karjára tekeredik. A szijvég töredé-

kes, felső harmada a fej és a jobbkarral együtt hiányzik. Csupán sejteni lehet, hogy a felső mezőt növényi diszek tölthették ki /18. ábra/. A legtöbb középkori Szent-György ábrázolástól eltérően a lovagszentet itt gyalogosan ábrázolják. Hasonló, csaknem megegyező darabokat ismerünk Makó-Mezőkopáncsról, Temesvárról,[32] Kaszaperről és Nagylakról.[33] Miután leletünk és analógiái kun, illetve a kunokkal kapcsolatban álló területekről kerültek elő, azt a gyanut keltik fel, hogy Szent-György alakja a feudalizálódott, a középkori magyar társadalomba már részben, vagy teljesen beilleszkedett kunok körében sajátos értelmet nyert. A harci erények lovagi megtestesitőjeként széles körben tisztelt Szent, aki egyebek mellett a lovagok, lovaskatonák, lóval is foglalkozó parasztoknak a patrónusa,[34] érthetően lehetett kedvelt a kunok körében, hisz alakja mögött archaikus pogány kultuszok egész sora húzódik meg.[35] Annak ellenére, hogy az egyház már a 692-es trullai zsinaton apokrifnek minősitette legendáját, a nép körében a középkorban mindenütt páratlan népszerűséggel hatott.[36] A középkori Oroszországban a novgorodi tartományban az orosz Jegorij újszerű népi ikonográfiája szerint a lovak védőszentjeként vált ismertté /a lovakat Szent Jegorij napján, április 23-án engedték ki először a hosszú tél után/.[37] Hasonló fel-

fogásban jelenik meg a magyarországi - mindenképpen középkorra visszamenő - népi tradicióban is. "Szent György napja igy a kikelet ünnepe, vagyis az istállóban telelő jószág zöldelló mezőre való kihajtásának napja", alakját és legendáját régi mágikus képzetek, profán hiedelmek és hagyományok szőtték át.[38]

Az állattartó, nomád hagyományokat szivósan őrző kunok körében mindenképp számolni kell a kereszténység felvételét követően olyan vallási elemek létrejöttével, melyek az egykori pogány tradició és a felvett hit elegyét mutatják. Ugyanerre mutat ugyanis, hogy a kereszténység felvételét követően még sokáig találkozunk a pogány hitvilág csökevényeinek tekinthető szokásokkal, különösen a temetkezések esetében.[39] Feltételezzük, hogy a Szent-György ábrázolások népszerűsége mögött valószinűen a vázolt hitvilág-beli hatások sajátos kombinációja húzódik meg.

A sárkánnyal küzdő lovagszent gyalogos ábrázolása a nadabi,[40] Novy hrad-i[41] kályhacsempéken, Hunyadi Mátyás bécsi hadseregének pajzsain[42] és egy Kassa környékéről származó oltárképen[43] hasonlóképp jelenik meg, s leletkörünket egyértelműen a XV. század utolsó harmadára és a XVI. század elejére keltezik.

A harmadik, pártaövet tartalmazó 11-12. sir a templom szentélyében feküdt. Az övcsat, a szijvég és

a veretek csontból készültek, és selyemszövet-boritású vászonövet diszitettek.[44] Pártaöveink közül ez esetben bőséges párhuzamokkal rendelkezünk.[45] G. Sándor Mária a csontosövekről irt összefoglaló tanulmányában e leleteket a Magyarországon élt kunok emlékanyagának tekinti. Keleti eredetű tárgyaknak tartja, melyek mintakincse azonban már nyugati, gótikus izlésű.[46]

A csontosövek keleti eredetét, az Altáj-vidékig és Kelet-Turkesztánig vezető kapcsolatait többen hangsúlyozták.[47] Bármily valószinű is az eredet és a kapcsolatok feltételezése, a vélemények csupán egyetlen szépséghibája, hogy valóban keleti analóg darabokat ezideig nem ismerünk.

A pártaövek korhatározását tekintve legkönnyebb a dolgunk a 31. sir Hunyadi Mátyás pénzével keltezett pártaövével. Ez és az övveretek analógiái egyaránt a XV. század második felére teszik e tipus használatát.[48] A 33. sir övét a Szent-Györgyös szijvég alapján ugyancsak a XV. század második felére kell meghatároznunk, bár a csaknem azonos analóg példányokat a XIV. század második fele és a XVI. század közepe közötti időhatárokon belül emlitik.[49] A magunk részéről valószinűtlennek tartjuk egy ugyanazon övverettipus kétszáz éven keresztüli szinte változatlan létét, s még az

övek örökletes hagyományozásának ismert gyakorlatát is[50] szem előtt tartva sem tekinthetjük az ilyen tipusú övdiszeket a XV. század elejénél korábbi keletűeknek.

A csontövek korhatározásánál már jóval nehezebb helyzetben vagyunk. Horváth Béla a csontból készült övgarnitúrákat Bálint Alajos kaszaperi leleteire hivatkozva XIV. századiaknak határozta meg, azzal a kiegészitéssel, hogy valószinűen még a XV. században is használatban voltak.[51] Azonban hitelesen feltárt gödörből ismerünk V. István /127o-72/ pénzével datált csont övvereteket,[52] s XV. századi meglétükre egyértelmű bizonyiték az I. Ulászló /144o-44/ pénzével való előfordulásuk.[53] A fentiek alapján a csontosöveket a pártaövek legkorábbi magyarországi előfordulásának kell tartani, melyek már a XIII. század végén, tehát közvetlen a kunok betelepülését követően kimutathatók, s mintakincsük a XIV.-XV. század folyamán gótikus izlésűvé alakult át. Használatuk - tekintve az előállitás egyszerű módját[54] - valóban hosszú időn át valószinűsithető, korai megjelenésük ismeretében pedig az emlitett keleti eredetet, s a kun viselethez tartozásukat sem vethetjük el teljességgel. A csengelei 11. sir övét a fentiekre támaszkodva a XIV századra keltezhetjük.[55]

Gyűrű a 4. és 12. sirban fordult elő, korhatározó értékük nincs.

Attila József Tudományegyetem Könyvtár SZEGED

Hajkarika csupán a 17. sirban volt, az egyik nagyméretű, végén rovátkolt tokban végződő tipus pontos analógiáját az 1241 előtti Nyáregyháza-pusztapótharaszt és az 1241 körüli orosi pénzzel datált kincsletben találhatjuk meg.[56] Hasonló fordul elő a Ceglédmadarászhalmi anyagban is, biztos datálás nélkül.[57] A 2.sz. kisebb, nyitott végű hajkarikát XI-XIII. századi analógiái[58] és imént emlitett párja keltezése alapján XIII. század véginek tartjuk.

A 4, 12, 16, 24, 31 és 33-as sirokból származó ruhakapcsok és pitykegombok a datáláshoz csak tág, XIV-XVI. századi időhatárokat adnak.[59]

Üveg pasztagyöngyök a 31. sirban fordultak elő, s bár XIII-XIV. századi megfelelőiket is ismerjük,[6o] a sir esetében biztosan XV. századiaknak kell tartanunk ezeket. Csengelén kivül Hingán is[61] a derék, illetve a medence táján fűzérben fordultak elő, ami Szabó Kálmánnak azt a véleményét látszik támogatni, hogy ezek a medence-tájon előforduló fűzérek olvasók lehettek.[62]

Az esztergályozott csontgyöngyök /24.sir/ ugyancsak hosszú időn át, a XIII-XVI. század folyamán divatban voltak.[63] Ugyancsak Szabó Kálmán közleményében találunk a mi 31. sirunk 13. sz. ruhadiszének /13. ábra 13; III. tábla 16/ rendeltetésére. A mindig egye-

sével előforduló kis veretek eszerint ruhadiszek voltak.[64] A csengelei rendkivül kisméretű darab azonban csaknem teljesen kizárja ezt a lehetőséget, sokkal inkább valószinű, hogy egy olyan kisméretű tárgy diszéül szolgált, melyet a halott bal kezébe helyeztek a temetés alkalmával.

Végezetül egy csillag alakú buzogányt kell megemlitenünk, ami bár szórványként került elő /17. ábra és V. tábla 1-1a-b/, leletegyüttesünkben mégis számottevő jelentőségű. E tizenkéttüskés tipus kialakulása ugyanis Dél-Oroszországban keresendő, amit igazol, hogy a Közép-Dnyeper-vidék és a Kárpát-medence közötti keskeny sávban fordul csak elő. A Kárpát-medencétől keletre használatuk a XI-XIII. század közepéig terjed. Magyarországon a kunok feltűnésével jelenik meg, s a XIV. század második felében széleskörű használata már véget is ér, ugyanis a tollasbuzogány csaknem teljesen kiszoritotta a használatból.[65]

A leletek helyzetéből és néhány jó állapotban megmaradt szövetfoszlányból lehetőség kinálkozik bizonyos viselettörténeti következtetésekre is. A mai párizsi kapocshoz hasonló, illetve gótikus öntött kapcsokkal minden esetben a nyaknál találkozunk /4,11,16,24,31, 33. sir/. Az előbbiek feltehetően ing, a gótikus kapocs felsőruha nyilását fogta össze. A 19 és 24. sirok-

nál a nyakon talált gyöngyszemek az ing, vagy a felsőruha nyakszegély-diszei lehettek. A 31. sir esetében szűkre szabott, dolmányszerű felsőruhára gondolunk, melyet a derékon felül a bal oldalon kerek, esztergályozott csontgombokkal fogtak össze. A ruha széleit selyemszövet-csikokkal szegélyezték, a ruha maga a 11. és 33. sirok esetében lenvászonból készült.[66]

A szövetvizsgálatok eredménye már másodizben mutatta ki a magyarországi középkori anyagban eddig nem tapasztalt un. táblácskás szövésű textiliát. Tudomásunk szerint ez a technika először az ópusztaszeri plébániatemplom körüli temetőben[67] bukkant fel. E feltárást megelőzően csupán Endrei Walter következtetett /leletanyag nélkül/ e keleti eredetű, egyszerű szövésmód magyarországi létére.[68] Az emlitett ópusztaszeri táblácskás technikával készült szövetek két kun-gyanus sirból kerültek elő. Csengelei felbukkanása óhatatlanul is felkelti a figyelmet, hogy ezt a technikát talán a XIII-XIV. században a kunok háziiparára jellemző, keletről hozott ismeretnek tarthatjuk. A tervezett további vizsgálatok e kérdésre bizonyára egyértelmű választ fognak adni.

A viselethez tartozó pártaövek Csengelén mindegyik esetben úgy véljük, a női viselet tartozékai voltak. A 17. sir hajkarikáinak már emlitett XIII. századi

datálását erősiti a kor divatja is,[69] valamint az a tény, hogy XIV. századi analógiáját nem találtunk. Úgy tűnik, a XIV. században már a nagy, 7-8 cm átmérőjű, gömbökkel diszitett hajkarikákat viselték.[70]

A fentiek alapján a csengelei templom körüli temető sirjai a XIII. század vége és a XVI. század eleje közötti időszakból származnak, - s bár az előkerült leletanyag nem a kun etnikum kizárólagos jellemzője - az ide temetetteket - elsősorban történeti adatok ismeretében - kunnak kell tartanunk.

Építészettörténeti kérdések

A templom alaprajzi elrendezése patkó alakú apszisa és négyzet alakú hajójával középkori falusi templomaink egy speciális kis csoportjához tartozik. Ez az alaprajz a XI-XIII. században Magyarországon honos, szabályos félkörives záródású templomokkal rokon, a patkós záródás azonban arra figyelmeztet, hogy eredetüket, korhatározásukat tekintve ezektől eltérőek lehetnek.

Gerevich Tibor a csoportot Nyitra, Podolin /Szepes m./ és Nádasd /Trsstene, Liptó m. épült:1269/ alapján késóromán alaprajzi formának tartotta.[71] Nagy Emese Gercse templomát Gerevich Tibor véleménye és a falu első, 1212-es okleveles említésére támaszkodva ugyancsak

XIII. századinak határozta meg.[72] Az általa e datálás bizonyitékául emlitett Herencsény[73] és Szentbenedek templomának[74] épitési idejét azonban semmi sem bizonyitja.

Valter Ilona ácsi templomásatásával e tipus magyarországi feltűnése már a XII. századra csúszott vissza,[75] e templom megbizható és mértéktartó datálásával. Nagy Emese tanulmányában további XIII. századi / Felsőőrs, Ilija /Illés, Hont m. 1254/, Borsa, /Borsa, Zemplén m. 1221/ és XII. századi / Sopronhorpács, Nyitra-Parovice, Drazovce / Zobordarázs, Nyitra m./, Kliz-Hradists /Kolos-Hradistye, Nyitra m./, Kolenany / Kolon, Nyitra m./, Orthanky /Beszterce, Bors m./ analógiákat emlit. Megállapitja, hogy az ácsi kivételével a magyarországi patkós templomok XIII. századiak, a korábbi XII. századi tipusok csaknem kizárólag a felvidéken találhatók. A legkorábbi, VIII-X. századi példákat Cibulkára hivatkozva Csehországban / Budci, Prága, Szt.Jiri templom / és Svájcban találta meg.[76]

Nagy Emese elterjedési térképén korban és területileg csak egyetlen, a Békés-megyei Gellértegyháza /19. ábra. 3./ temploma nem illeszkedett a felsorolt magyarországi példák sorába. Ezt a templomot az ásató Zalotay Elemér ugyan mértéktartóan XII. századinak határozta meg,[77] de a körülötte levő X-XI. századi temetkezé-

seket tekintve a XI. század végi keltezésnek semmi sem mond ellent. Tovább módositja a Nagy Emese által vázolt képet, ha az általa nem emlitett, de biztosan a XI. század első felére keltezhető tarnaszentmáriai és zirci templomot /19. ábra 1,2/ is felvesszük a listára.[78]

Az ácsi feltárás óta a Dél-Alföldön további patkós záródású templomok kerültek elő. Pusztaszeren /19. ábra 5/ biztosan XI. századi,[79] Szőregen - jóllehet a feltárás éppen csak elkezdődött - a monostordombon előkerült kisméretű patkós templom a monostor XII. század végi említését ismerve[80] legalább XII. századi kell legyen /19. ábra 6/.[81] A fentiek ismeretében tehát egy biztosan datálható XI-XII. századi magyarországi csoportról is beszélhetünk.

Ha az emlitett magyarországi patkós szentélyzáródású templomokat egyenként megvizsgáljuk, több esetben további bizonytalanságokra figyelhetünk fel. Herencsény esetében a datálás nehézségei mellett alapos gyanu merülhet föl, hogy egy korábbi rotunda bővitése révén jött létre a mai forma,[82] ugyanúgy, mint Karcsa, Gerény, Kiszombor esetében, melyeknél természetesen sohasem merült fel, hogy patkós záródásúaknak tartják a bővitésekkel létrejött formát. Méginkább vonatkozik ez a nyitrai templomra.[84] Erősen kérdéses továbbá, hogy a falusi templomokkal együtt tárgyalhatjuk-e a kétségtelen

patkós záródású felsőőrsi nemzetségi templomot.[85] Megjegyzendő, hogy a pusztaszeri monostor egyik XII. századi oldalszentélye is ilyen záródást mutat.[86] Szentbenedek temploma esetében tobb mint kérdéses a XIII. századi keltezés és egyáltalán a szentély patkós záródása is.[87] Gercse templománál a falu 1212-es említésével ugyancsak nem látjuk igazoltnak a templom egykorú épitésének ügyét.

Ugy véljük, hogy a patkós szentélyzáródású templomok hazánkban a félkörives záródású tipussal együtt[88] a XI. században tünnek föl először /Tarnaszentmária, Zirc, Gellértegyháza, Pusztaszer 1. periódus/, a XII. században is továbbélnek /Szőreg, ács, Gercse? Sopronhorpács / és megjelennek a nemzetségi templomok körében is /Felsőőrs, Pusztaszer/. Legkésőbbi területi előfordulásuk pedig jelenlegi adataink alapján a középkori Magyarország területén a felvidékre esik /Ilija, Podolin, Borsa, Nyitra, Nádasd/.

Az eredetre nézve továbbra is irányadóak a Nagy Emese által idézett csehországi és svájci példák, de a tarnaszentmáriai és gellértegyházai templomok alaprajzát ismerve nem tartjuk lehetetlennek, hogy a legkorábbi hazai patkós záródású alaprajzok eredetét - további megerősitő adatok birtokában - bizánci területen kell keressük.[89]

A csengelei templom épitésének kora azonban mindezek ismeretében bizonytalanná vált. Csábitó kisértés lenne az eredeti Gerevich-Molnár féle vélemény szerint XIII. század-végi épitést feltételezni és egy korai kun-téritéssel összekapcsolni. Ez egyébként egybeesne a temető kezdetének idejével is. Nagyobb a valószinűsége azonban annak, hogy a templom még ezt megelőzően épült a tatárjárás előtt, s csak a XIII. század végétől kezdtek körétemetkezni az itt feltűnő kunok. Erre utal a feltárás során megfigyelt két épitési időszak is.

A kunok Csengele környékén

A templom épitési idejéről mondottakat a közvetlen környéken végzett terepbejárásaink is igazolják. A templom körül a császárkori és népvándorláskori telepnyomok mellett Árpád-kori falu nyomait észleltük. E településről semmiféle középkori emlités nincs. Támogató adat hiján csak a gyanu árnyéka vetődhet a már emlitett Kaltschmidt-féle térképen közvetlen az Alsó-Csengelén jelölt templomhely alatti "Gellén Homok" megjelölésű határrészre. Nem lehetetlen, hogy e későn felbukkanó dűlőnév egy utótaggal alakult /összetett/ Árpád-kori falu nevét őrizte meg.[9o]

A Csengele név először 1493-ban fordul elő egy

határleirásban.[91] Több XVI. század előtti okleveles említésről nem tudunk. Rásonyi László gondos elemzéssel bizonyitotta, hogy a név kun eredetű, s a Cängälli Cängäli -névre megy vissza, ami olyan fás-cserjés területet jelent, mely pontosan illik a Kiskunság középkori flórájára.[92] A névadás jellege kétséget kizáróan igazolja, hogy az elnevezés állandó szállás kialakulása előtt keletkezett, s nagyobb határrészt jelölt.

Reizner János 1892-ben ásatást végzett az általunk feltárt templomtól közel 6 km-nyire K-re eső Templomhalom /Templomhegy/ nevű dombon. A "csontok egész tömegén" kivül, a domb déli szélén egy 8 x 6 m nagyságú, fél méter vastag alapfalakból kirajzolódó, réti mészkőből rakott épitmény nyomait találta. A kőalapozás alatt még egy fél méter vastag döngölt agyagréteg húzódott. Az épület tengelye Dk-i irányú volt, apszis alapozásának nyomát sem találták. A feltárt sirok egyike sem tartalmazott régészeti leletanyagot, mindössze a dombtető keleti oldalán levő ossáriumban találtak a csontok között egy Michael Diósy -köriratú, XV. századi ezüst pecsétgyűrűt /2o. ábra/. A templom betöltéséből előkerült egy bronzhenger töredéke és két harangdarab. A kutatóárkok alján és a templomalapozás alatt pedig néhány cseréptöredék került elő - mint Reizner irja - "zig-zugos és másnemű vonaldiszités-

sel ékesitetten, mint amilyen diszitést a barbár-korinak nevezett edényeken találunk". Ezen túl még egy "teljesen ép vörös agyagedény"-t is találtak, mely nem kerongon készült, esetlen formájú és kezdetleges kivitelű." Több helyen előforduló hamu és égésnyomok utaltak a templom pusztulására.[93]

Egy 169o-es összeirásban találkozunk először a templomhalom környékének Felső-Csengelye /Cs.superior/, s az utóbb feltárt templom határának Alsó-Csengelye /Cs.inferior/ megjelölésével,[94] de ugyanigy szerepel 1699-ben,[95] 1747-ben,[96] és 1793-ban is.[97] Sem az emlitett 1493-as határleirásban,[98] sem a környékbeli falvakat, szállásokat név szerint emlitő 1473-as királyi oklevélben[99] nincs olyan azonositatlan helynév, melynek gyanitható fekvéséből arra következtethetnénk, hogy Felső- vagy Alsó-Csengelét 169o előtt más névvel jelölték volna.

Emlitettük, hogy az Alsó-csengelei templom körül Árpád-kori település nyomai észlelhetők. A templom minden valószinűség szerint Árpád-kori, legkésőbb a XIII. században épült. A feltárt sirok leletei azonban a XIII. század vége és a XIV. század eleje közötti időszakból valók. Csakhogy XIV-XVI. századi telepnyomok sem a templom körül, sem távolabb nincsenek, legalábbis olyan mértékben, hogy abból településre le-

hetne következtetni.[99/a] Nagyjából ugyanez a helyzet a Felső-csengelei templom és temető esetében is, azzal az eltéréssel, hogy az apszis nélküli, délkeleti tengelyű kis templom aligha lehet sokkal korábbi, mint az itt előkerült egyetlen datáló értékű lelet, a XV. századi ezüstgyűrű.

Mint már szó volt róla, a névadás tipusa Csengele esetében a helynév meglehetősen korai keletkezését igazolja. Azt az időt rögziti, amikor már a kunok megjelentek a környéken, állandó szállásaik azonban még kezdeteikben sem alakultak ki. A kunok megtelepedésére, feudalizálódására vonatkozó adataink jól mutatják, hogy az állandó szállások létrejötte elég későn, a XIV. század végére történt meg.[loo] Természetesen ez a folyamat a Nagykunságon és a Kiskunságon eltérő módon játszódott le, s ezen belül is az állandó, letelepült életmód ott késett legtovább, ahol a gazdaság alapja továbbra is a pásztorkodás, az extenziv állattartás maradt, mely konzerválta a mozgó, gyakori helyváltoztatással járó életformát. A kunok feudalizálódását vizsgáló kutatás nagyrészt egyetért abban, hogy a XIV. század közepén még nem lehetett jellemző a megtelepült életmód.[lol] A Csertán nemzetségből az 134o-es években elköltözött 12 kun családnak új szálláshelyén is "nemezházai" voltak /12 Comanos filtrsas

domus habentes/.[102] Ha nem is általánosan, de jellemzőnek kell tartanunk, hogy a pápa 1399-ben még úgy ir a kunokról, hogy városaik nincsenek, sátraikkal, családjukkal és barmaikkal vándorolnak.[103]

A régészeti adatok sem igazolnak korábbi megtelepedést. Az orgondaszentmiklósi és Túrkeve-mórici feltárások alapján - az ásatók véleménye szerint - a téli szállásból kialakult kunsági falvak létrejötte a XIV-XV. század fordulójánál korábban nem történhetett.[104] A régészet eredményei és a történeti forrásokból kirajzolódó kép igy nagyrészt egymásra vallanak.[105]

Mig a feudalizálódott, letelepült életmód a magyarországi kunok esetében csaknem szükségszerűen feltételezi a templom körüli temetkezést, a templom köré temetkezés önmagában úgy véljük nem jelent szükségképp minden egyes esetben letelepült életmódot. A templom köré temetkezés formai kritériuma, a megkeresztelkedés nyilván a valóságos kun vallási gyakorlatra tett mélyebb hatás nélkül a legtöbb helyen korán megtörtént: "A kunok a keresztvizet többnyire tiltakozás nélkül fogadták, ennek azonban életmódjukra semmi hatása nem volt."[105/a]

Ugyanigy a korabeli magyarországi viselet gyors átvételéből is túlzás lenne messzemenő következtetése-

ket levonni. A köztudottan elszegényedetten ideérkező kunok tömegei, akik körében 1279 után újabb elszegényedési válság indult meg,[1o5/b] minden valószinűség szerint nagyon gyorsan és minden lényeges életmódbeli változás nélkül átvették a magyarság egyes egyszerű, könnyen elérhető ékszer és viseleti tipusait. Meggondolkodtató, hogy nem ez lehet-e az oka a korai kun köznépi temetők "hiányának", vagyis feltételezzük, hogy a XIII. század végi és a XIV. század első feléből származó temetők melléklet, vagy jellemző kun tárgyak nélküli sirjainak egy része a még nem feudalizálódott, a magyarsághoz a viseletben sem asszimilálódott, de adminisztrativ erővel a templom köré, vagy a templom nélküli, de már megkezdett temetőben történő temetkezésre kényszeritett kunok köznépének sirjait sejthetjük, másrészt a korabeli magyarországi viseletet átvett módosabb kun temetkezéseket - pontosan a leletanyag azonossága miatt régészetileg nem tudjuk szétválasztani. E temetőkről, melyekben kun temetkezések korai példáit sejthetjük /Kiskunfélegyháza, Csengele, Öttömös, stb./, részletes antropológiai elemzés nem történt. Ugy véljük, a külön tömbben nomád szokások szerint temetett kunok köznépi temetőinek "hiányát" egyedül a kutatottság hiányosságában keresni lehetetlenség, mindössze a felismerés hiányáról van szó. E temetkezéseket a kun telepü-

lésterületen már meglévő középkori temetőink részletes anrtopológiai elemzése és számos mikrovizsgálat mutathatja ki.

A XIV. századi tudósitások a szomszédos szántókat elfoglaló, illetve saját szántóval rendelkező[106] kunokról még nem jelenthetnek általános feudalizálódást. A szabadszállási kunok 11 pusztája közül még 1423-ban is csak egy utal szántóföld hasznositására /Gengeltelke/, a többi az állattartás túlnyomó arányára vet fényt /haraszt, homok, horkány, kút összetételű helynevek/.[107]

Csengeléhez visszatérve - mint emlitettük - a két templom és a körülötte levő temető úgy tűnik hozzájuk kapcsolódó - a középkori településrend értelmében vett - kialakult falu nélkül állt. A tágabb körzetben észlelhető településnyomok egy elszórt, inkább a későbbi tanyavilág képét idéző szisztémát takarhatnak, melyek számára a térités alkalmával épithették - talán a sürgető szükség igényei miatt - meglehetősen kisméretű, apszis nélküli templomot Felső-Csengelén,[108] de az ettől távolabb mozgó családok az akkor még nyilván álló, s talán számukra rendbe hozott templom körül pásztorkodtak és temetkeztek. Művelt területeknek emellett itt is kellett lenni, hisz éppen Csengele környékén /Csólyostól nyugatra/, igaz elég későn, a XV. század legvégén földműves kunokat /rurales Cumani/ emlitenek.[109] Hasonló

helyzetre a Nagykunságból is van adat, ahol a kunok még akkor sem telepedtek meg, mikor már templomokat emeltek számukra: István nádor "Fábián és Sebestyén egyháza körül lakó kunok szállásán" adott ki oklevelet.[11o]

Az állandó letelepedést a nemzetségi szervezet székszervezetté alakulása jelzi a XV. század elején, de a kiskunsági kun települések hálózata még mindig jelentős módosulásokon ment keresztül. 1473-ban Mátyás király a járvány és éhinség következtében "lakosaikban megfogyatkozott" Csólyosszállása, Fejértó, Majosszállása és Kömpöcszállása nevű pusztákat benépesitsék.[111] A gyakori járványok,[112] a pusztásodás folyamata, a mezővárosok szivó hatása még a XV.században is fékezte a kunsági állandó szállások megszilárdulását, fejlődését. Csengele közelében Szer mezőváros gyakorolhatott a környező települések lakosságára jelentős szivó hatást. Az itt folyt feltárások tanúsága szerint úgy véljük, hogy e mezőváros népességének számottevő részét képezhették a környékről beköltözött feudalizálódott kunok a XV. században és a XVI. század elején.[113]

A magunk részéről úgy gondoljuk, a Kiskunságban - nagyobb falufeltárások nélkül - korai lenne nagy számban feltételezni olyan kun településeket, melyek

méreteikben és szerkezetükben a korabeli alföldi falvakkal közel egyezőek voltak. Ennek ellentmondanak az ide vonatkozó demográfiai adatok,[114] s a kun puszták rétjei, kaszálói, vizei, stb., feltehető kihasználatlansága is.[115]

J e g y z e t e k

[1]Reizner János: A régi Szeged. II. Szeged, 1887.18.: 1699-ben Pentz János egri kamarai prefektus, Sőtér Ferenc jász-kun kerületi alkapitány, Franyó Mihály egri kanonok és jászberényi plébános a bécsi udvari kamara megbizásából a kun földek részletes leirását végezte el pusztáról pusztára járva.

[2]Reizner János: Szeged története I. Szeged, 1899.VI. képmelléklet, 32o.

[3]Jozephinische Aufnahme, Coll. XVII, Sec. 29.

[4]Reizner János: Ásatások Csengelén. Arch.Ért.12 /1892/236.

[5]1975 január 24-én a csengelei Arany Homok Mgtsz a Csengelei Erdő és a vasútállomás közötti réten /o15/ /17 hrsz. terület, "h" -alrész/ homokkitermelést kezdett meg. A munkák beindulásakor az előkerült embe-

ri csontokról értesitették a megyei múzeumot, s igy a leletmentést még a temető számottevő károsodása előtt megkezdhettük. A "Bogárhát" elnevezés egyébként egészen jelenkori, a domb melletti tanya tulajdonosáról nevezik igy a lelőhelyet, mely megbizhatóan azonositható az 1747-es térképen jelölt templomhellyel. A feltárás 1975 január 27-től február 11-ig tartott, melyen a móra Ferenc Múzeum restaurátorai, Saliga László, Bánkúti Anna, valamint Nagy András ásatási technikus. A 3. ábrát Fári Irén, az 5. ábrát Nagy András, a 7, 17, 18 és 33. ábra felvételeit Toppantóné Nagy Czirok Anikó, a 18. és 33. ábrát, valamint a táblákon szereplő leletek rajzait Tóth Pál grafikus, a fennmaradó rajzokat és fényképeket a szerző készitette.

[6]A szelvények rendszerét zsinórhálózattal továbbra is megtartottuk a mérések céljából. Mérőpontokként a szélső szelvények sarkait / A-G /, a szintezésekhez a déli hajófal alapozásának legmagasabb pontját jelöltük ki fix pontként / X-pont; v.ö.: 5. ábra/.

[7]Az antropológiai anyag meghatározása nem történt meg. A sirleirásoknál a következő röviditéseket használtuk: M= mélység; Vh= vázhossz; Mvh= mérhető vázhossz; T= tájolás. Amelyik sir bolygatott volt, sirfoltját nem lehetett megfigyelni, leletanyaga nem

volt, külön a leirásban nem jelöltük.

[8]A meghatározásért Gedai Istvánnak tartozunk köszönettel.

[9]Bálint Alajos: A Kiskunfélegyháza-templomhalmi temető /Le cimetiere de Kiskunfélegyháza - Templomhalom/. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve/ a továbbiakban MFMÉ/ 1956. 77-78., XVII. t. 1-5., 7-8.

[1o]Trogmayer Ottó ásatása, anyaga feldolgozás alatt a szegedi Móra Ferenc Múzeumban.

[11]Zalotay Elemér: Gellértegyházai árpádkori temető. Rég. Füz. 7 /1957/, 49-5o, 52.; Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei /Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefbene/. A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványai III. Bp., 1938. 37.; További bőséges példákkal: Topál Judit: Árpád-kori temető és templom Cegléd-Madarászhalmon /Eine Kirche und ein Gräberfeld aus der Arpadenzeit in Cegléd-Madarászhalom. Studia Comitatensia 1 /1972/ 74.

[12]Banner János: A magyarországi zsugoritott temetkezések. Dolgozatok III /1927/, 46; Bálint Alajos: i.m. /1956/, 78; uő.: Árpád-kori temető Szatymazon /Ein Friedhof aus der Árpádenzeit in Szatymaz/. MFMÉ.196o. 116.117.

13 Zalotay Elemér: i.m., 52.

14 Szabó Kálmán: i.m., 37.

15 Topál Judit: i.m., 74.

16 Selmeczi László: Angaben und Geschichtspunkte zur Forschung nach den Kumanen im Komitat Szolnok. MFMÉ, 1971/2., 194., és uő.: Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 1 /1973/ 111.

17 u.o.: 11o.

18 T. Knotik Márta: Szalag-töredék Csengeléről. MFMÉ, 1976-77/1.....

19 Teljesen azonos darabokat találunk Szabó Kálmán i.m., 58-59, 323-324. ábra. A pártaviselettel kapcsolatos kérdéseket Horváth Béla vizsgálta: A tiszaörvényi párta és pártaöv /Kopfschmuck und Prunkgürtel von Tiszaörvény/, Folia arch. XXI. /197o/ 157-168. A pártaövekkel alapvető tanulmányokban foglalkozott Szabó J. Győző: Gótikus pártaövek a kisvárdai vár temetőjéből /Spätmittelalterliche Prunkgürteln aus dem Burg-Friedhof von Kisnána /EMÉ. VIII-IX. /197o-71/ 57-9o; és Szabó Kálmán: A pártaöv. Kecskemét 1934.

2o T. Knotik Márta: i.m.:....

[21] Ifj. Fehér Géza: Az 1949. évi Mohács-Csele pataki mentőásatás /Die Rettungsgrabung von Mohács-Csele patak im Jahre 1949/, Arch. Ért., 82 /1955/, XLII. t.1.;

[22] Bárányné Oberschall Magda: A salgótarjáni, orgondaszentmiklósi és pakonyi középkori sirleletek/ Die Mittelalterlichen Grabfunde von Salgótarján, Orgondaszentmiklós und Pakony/. Művelődéstörténeti Füzetek 1. Kiadja a Magyar Történeti Múzeum történeti Tára. Bp., 1942. VIII. t.1.

[23] Szabó Kálmán: i.m.: 345. ábra.; B. Oberschall Magda: i.m.: 7., VIII. t.3.; Ifj. Fehér Géza: i.m.: V. ásatási terület, 226., XLIII. t.2.c.

[24] T. Knotik Márta: i.m.:

[25] Bálint Alajos: i.m.,/1956/, 164. sir, XIV. ábra 7. B. Oberschall Magda: i.m.: 5., III. t. 1/a.; Bálint A.: A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sirleletei. Dolgozatok XII /1936/, LXXIII. t.1/a.; Ifj. Fehér Géza: i.m. XL.t. 2-3.; Foltiny István- Korek József: A csecstói középkori templom és temetők. Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve. I. /1944-45/, 74.; Gerevich László: A csuti középkori sirmező. Budapest Régiségei, XIII /1943/, 26. kép, LI. sir; Szabó Kálmán: i.m. 64. 338, 343. ábra.

[26] B. Oberschall M.: i.m.: IV. t. 4.; Bálint A.: i.m.: 2o., LXXIV. t.; Ifj. Fehér G.: i.m.: XXXVI.t. 15/a.;

József Attila Tudományegyetem Könyvtár SZEGED

u.o.: XLI.t. 1/a.; Kovács Béla: Nagytálya középkori templomának feltárása /Mise a découvert de l église médiévale de Nagytálya/ Egri Múzeum Évkönyve /továbbiakban: EMÉ/ X /1972/, IX.t. 1-2.; Szabó K.: i.m.: 214, 48. ábra, 68, 348. ábra, 69, 351. ábra.

27 B. Oberschall M.: i.m.: 6., V.t.a.; Bálint A.: i.m. /1936/, LXXIII. t.7. kép; u.ő.: i.m. /1939/ XXIX. t.3. kép; Gerevich L.: i.m. 26. kép LI. sir.

28 B. Oberschall M.: i.m. 5.

29 Szabó János Győző: i.m., EMÉ, VIII-IX /197o-71/, 68-69.

3o Szabó K.: i.m.: 68.

31 Bálint A.: i.m. /1936/ 23o., 4. kép a-b és LXXIII. t.1. /"ihto"/; u.ő.: i.m. /1938/, 148., XV. t.2. /"i"-betűsor/; u.ő.: i.m. /1956/ 81., XI. t. 2., XIV. t.,1. /"...GNUS DEI"/; Ifj. Fehér G.: i.m.: 226, XXXIX. t.2, XLIV. t.5 / Zsigmond pénzzel/, XLVI. t. 1o; Horváth B.: i.m.: /197o/, 167., 9. ábra; B. Oberschall M.: i.m.: 5., IV. t.4. /"î"- betűsor/; Szabó J.Gy.: i.m.: 68; Szabó K.: i.m. 2o9-212. ábra /"M"-betű/, 247. kép /"OMNIA AMOR VINCIT"/, 326. ábra, 351. ábra, 348 ábra, 125. ábra /"St.MARIA ORA PRO ..."/; Trogmayer Ottó: Szer monostora. Művészet, 1973. XIV. évf. 8.szám. 3 /"...OIS DE VILLEMONT"/.

32 Bálint A.: i.m.: 5-7. kép.

33 Bálint A.: A kaszaperi középkori templom és temető /Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter/. Dolgozatok XIV /1938/ 155.

34 Bálint Sándor: Szent György kultuszának maradványai a hazai néphagyományban. Ethnographia, LXXXV /1974/ 2-3. sz. 213.

35 U.o.: 221.

36 Lexikon für theologie und Kirche. IV. Freiburg, 1932, 393.

37 Natalia Szalkó: A régi novgorodi festészet. Szovjet Irodalom 1o/1976. 183.

38 Bálint S.: i.m.: 221.

39 Az egyházi szertartással együtt űzött pogány szokások maradványairól bővebben: Selmeczi L.: i.m.: 194-195.

4o Méri István: Nadabi kályhacsempék. Arch. Ért. 84 /1957/ 2o1.

41 Konecny, Lubomir - Merta, Jiri: Zjistovaci prúzkum stredoveky fortifikaci vokoli Nového hradu u Adamova /Neue Erkundung mittelalterlicher befestigungen in der Umgebung der Burg Novy hrad bei Amadov/. Archaeologia Historica I /1974/. 251., Obr. 7/b.

42 Kalmár János: Hunyadi Mátyás bécsi hadseregének pajzsai /Die Pavesen der Wiener Besatzung König Matthias'/. Folia Arc. XVIII /1966-67/ 151-193.

43 Radocsay Dénes: Gótikus festmények Magyarországon. Bp., 1963. 25.: Az apostolvértanuságok mestere segédje: Szent György és Sándor egy Kassa környéki oltárról, 148o körül.

44 T. Knotik M.: i.m.: Elméletileg feltehető, hogy az övek bőrből készültek, s a szövetmaradványok csupán ezek boritásai voltak. Ez ellen szól azonban az a tény, hogy a 33. sir jó állapotban fennmaradt bőrövével, s a 31. sirben levő bőrmaradványokkal szemben a 11. sirban bőrnek nyoma sem volt.

45 Bálint A.: i.m.: /1939/ XXIX.t.16.; u.ő.: i.m./1938/, XIII. t. 1-24, XIV. t. 1.18.; Ifj. Fehér G.: i.m.: XLVI. t. 3-5.; Gerevich L.: i.m.: 24. kép.; Kovács B.: i.m.: II.t. 3-7, V. t. 1-9, VIII. t. 1-8.; Méri I.: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és turkeve-mórici ásatások eredményeiről II. Arch. Ért. 81 /1954/, XXXIV. t.4.; B. Oberschall M.: i.m. IX-X. t.; Shafarik, Olga-Schulmann, Mirkó: Hinga Szrednovskovna nekropola Szad Szubotice. /The medieval necropolis Hinga near Subotica/. Rad Vojvodanszkih Muzeja 3 /1954/ II.t.8.; Szabó K.: i.m.: 352-353, 357-36o, 362-364. ábrák.

46 G.Sándor Mária: Középkori csontosövek a Magyar Nemze-

ti Múzeumból /Mittelalterliche Knöcherne Gürtel im Ungarischen Nationalmuseum/. Folia Arch.,XI /1959/ 121.

47 V.ö.: G. Sándor M.: i.m.: 116.

48 B. Oberschall M.: i.m.: VII. t.l.; Ifj. Fehér G.: i.m.: XLII. t. l.

49 V.ö.: 25-27. jegyzet.

5o Szabó J.Gy.: i.m.: 62, 66; Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI-XVIII. században. Bp., 1896, 119, 195, 313-314; Horváth B.: i.m. 167.

51 Horváth B.: i.m.: 167.

52 Ifj. Fehér G.: i.m.: XLVI. t. 3-5 /2. gödör/.

53 Bálint A.: i.m.: /1939/: 159., XXIX. t. 16.

54 A csont faragásán túl az esztergályozott darabok elkészitése sem jelenthetett különösebb nehézséget. V.ö.: G. Sándor Mária: Adatok a középkori csontgomb- és gyöngykészitéshez /Zur mittelalterlichen Herstellungstechnik der Knochenknöpfe und Perlen/. Folia Arc. XIII /1961/, 141-149.

55 V.ö.: 45. jegyzet.

56 Parádi Nándor: Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-Pusztapótharaszti kincslelet. Folia Arch. XXVI /1975/ 12o-161.

57 Topál J.: i.m. 11o. sir. 1. ábra 11-12 és I. t. 1-2, és 71. old.

58 Topál J.: i.m.: I. t. 5, 8, 9, 13.; Szabó K.: i.m.: 11, 64, 65. kép.

59 A párizsi kapocsra: Bálint A.: i.m.: /1936/ LXXIV. t.4.; U.ő.: i.m. /1938/, XXIX. t. 7, 9.; u.ő.: i.m.: /1956/, X. t. 13, 14, 18.; Ifj. Fehér G.: i.m.: XXXVI. t. 6, 1o, XLIV. t. 3, 4, XLV. t. 1, XLVI. t. 6-7.; Foltiny-Korek J.: i.m.: I. t. 1o, 11, 13, 14, 15, 17.; Kovács B.: i.m.: IV. t. 7, 1o., III. t. 5, VI. t. 4.; B. Oberschall M.: i.m.: 3. t. 3/a.; Ifj. Olasz Ernő: Középkori leletek Békéssémsonon. SZKMÉ, 1955. 2. kép. 18.; u.ő.: Árpád-kori templom és temető a kardoskúti templomdombon. Arch. Ért. 83 /1956/ 2. kép 18.; Papp László: A mohácsi csatahely kutatása. JPMÉ 196o. 2o. kép.; U.ő.: Ujabb kutatások a mohácsi csatatéren. JPMÉ, 1962., 5. kép 6.
A gótikus ruhakapocsra: Bálint A.: i.m. /1956/ X. t. 15, 17.; Kovács B.: i.m.: III. t. 4, 7, 8, 12, 13, 15, 18, IV. t. 3, 5, 13, VII. t. 3.; Ifj. Olasz E.: i.m.: /1956/ 2. kép 19.; U.ő.: i.m. /1955/ 19. kép.; Bálint A.: i.m.: /1939/ XXIX. t. 9-11.

6o Shafarik-Schulman: i.m.: 4. t. 13, 5. t. 3-6., 6. t. 2., 7. t. 1. és 53. old. Szabó K.: i.m.: 41.old. 137. ábra.

61 Shafarik-Schulman: i.m.: 53.

62 Szabó K.: i.m.: 44.

63 U.o.: 226-252. ábra és 5o. old.

64 Bálint A.: i.m. /1938/ XX. t. és 69. old.; Shafarik-Schulman: i.m.: VI. t. 9. és 53 old.; Szabó K.: i.m.: 172, 167. ábra és 43. old.

65 Kovács László: A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI-XIV. századi csillag alakú buzogányai. /Les maussuss étielées des XIe-XIVe sieclas conzervées au Musée National Hongrois/. Folia Arch. XXII /1971/, 165-181.

66 T. Knotik M.: i.m.:

67 Horváth Ferenc: Szer plébániatemploma és a település középkori története. MFMÉ, 1974-75/1., 356.; T.Knotik M.: Táblácskás szövésű szalag-töredékek. MFMÉ, 1974-75/1., 375-378.

68 Endrei Walter: Kiveszettnek tartott ősi textiltechnikai módszerek. Magyar Textiltechnika 1974/4. 198.

69 Gerevich L.: i.m.: 136.

7o Szabó K.: i.m.: 17, 45.

71 Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Bp., 1939. 31.

72 Nagy Emese: A középkori Gercse község temploma /L'église de la communs médievale de Gercse/. Bud. Rég. XVIII /1958/ 554, 559.

73 Nógrád megye műemlékei. Bp., 1954. 214.

74 Scherer Ferenc: Gyula város története. Gyula, 1938. I. 39.

75 Valter Ilona: Az ácsi református templom feltárása. Arch. Ért. 9o /1963/ 284.

76 U.o.: 288.

77 Zalotay E.: i.m. 52.

78 Csemegi József: A tarnaszentmáriai templom. MM és ÉE, LXXV /1941/; Kozák Károly: Félkörives szentélyű templomaink a XI. században. Arc. Ért. 93 /1966/ 6o. Koppány Tibor: XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei /VMMK/ 11/ /1972. 141.

79 Trogmayer O.: i.m. 3.

8o Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár, Bp. 1869, XI. 62.: "...donec pervenitur ad terrem monasterii Sancti Philippi."

81 Trogmayer Ottó: Szőreg őstörténete. Szőreg és Népe, Szeged, 1977. 63-64. Megjegyzendő, hogy a Dunántúlon is további patkós záródású templomok kerültek elő, de bizonytalan korhatározásuk miatt ezekkel nem foglalkoztunk /Koppány T.: A Balaton-felvidék románkori templomai. VMMK 1 /1963/1o6. /Szőc-Dabas/. 1o5. kép.; Koppány T.: Középkori templomok és egyházas helyek Veszp-

rém megyében. VMMK. 6/1967. 12o /Apácatorna, valószinű XIII. sz. 2. fele/ 2. ábra. 12c/. Kéttornyúlak a szerző XIII. sz-ra datálta/ 12. ábra., U.ő.: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. II. VMMK. 11/1972. 233 /Ság, 11. ábra/.

[82] V.ö.: 73. jegyzet.

[83] Gervers-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái, Bp, 1972. 15, 17, 28, 31, 32, 34. ábrák.

[84] V.Mencl: Stredoveka Architektura na Slovensku. Praha, 1937, 225-237, 429-431.

[85] Entz Géza- Gerő László: A Balaton környék műemlékei. Bp. 1958. 23. old. 18. ábra.

[86] Trogmayer O.: i.m.: 3.

[87] Éppen ezért Nagy Emese is óvakodott felvenni a patkós szentélyű templomok listájára /i.m. 559/, a maga az ásató Scherer is kétkedett az ilyen alaprajz szándékos kialakitásában /i.m.: 39/.

[88] Kozák K.: i.m.: 6o.

[89] Zalotay a gellértegyházi templom feltárásakor egy falrészt is talált - melyet a rajzon nem ábrázolt - s "a hajót bezáró oromfaltól másfél méterre helyezkedik a templom belsejében." Rendeltetését megállapitani nem tudta /i.m.: 51/. Hasonló, hármas osztású templomot

Mesterházi Károly közölt Berettyóújfalu-Andaházáról és bizánci jellegűnek határozta meg /Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában. Arch.Ért. 96 /1969/ 91-98./. Zalotaynak is feltünt e hatás lehetősége, mivel szerinte "ez az alapforma az ókeresztény, bazilikás görög templomalapokra emlékeztet, s a templom épitését a Marosvárról Oroszlámosra költöztetett görög szerzeteseknek tulajdonitotta /i.m.: 51-52/.

90 Kristó Gyula meggyőzően bizonyitotta, hogy utótaggal alakult helynevek már a XI-XII. században léteztek. V.ö.: Kristó Gy.: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. LV. Szeged, 1976. 89-97. A földrajzi jellegű közszavak / tájelemek szavai, földszin, földrajzi helyzet, természeti viszonyok, stb./ egyébként helynevekként gyakran szerepeltek a kora-középkorban /V.ö.: Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. X-XV. század. Bp., 1971. 137/.

91 "...reliquem dimidietatem ipsus Kempeth a parte occidentali ad Chengele extendente" /Gyárfás István: A jász-kunok története III. Szolnok, 1883. 1o7. old., 226. sz. okl. Gyárfás egyébként szemléletesen bizo-

nyitja, hogy az 1423-as "Gengeltelke"-említés /Hornyik János: Kecskemét története, Kecskemét, 1860.I., 201. old. oklevéltár 5.sz./ semmiképp sem vonatkozhat Csengelére/ i.m.: II. Kecskemét, 1873. 200/.

92 Rásonyi László: Les nome toponymiques Comans du Kiskunság. Acta Linguistica Hungaricae VII /1957/ 122-129. Pálóczy Horváth András mint személynévi eredetű kunhelynevet idézi Csengelét, hangsúlyozva koraiságát / Pálóczy-Horváth A.: A kunok megtelepedése Magyarországon. Arc. Ért. 101 /1974/ 256-257/.

93 Reizner J. i.m. /1892/ 235-246.

94 I.Nagy Szeder: Kiskun-Halas város története I/2. 48.

95 Reizner J.: i.m. /1887/; 18.

96 V.ö.: 2. jegyzet.

97 Balla A.: Mappa Specialissima. Viennae 1793.

98 V.ö.: 91. jegyzet.

99 Hornyik J.: i.m. /1860/ 215.

99/a Próbaásatás nélkül - csupán a felszini leletek gyér jelentkezéséből - természetesen nem lehetne a templom körül kialakult falu hiányáról beszélni. Csakhogy ugyanezen a területen az Árpád-kori felszini leletek sűrűn jelentkeznek, igy stratigráfiai törvényszerűség, hogy a felszinhez közelebbi későbbi korszak leletei - amennyiben ilyenek volnának - legalább olyan mértékben kellene, hogy előforduljanak mint az Árpád-kori leletanyag.

loo Pálóczy-Horváth András véleménye szerint a XIV. század folyamán már kialakult a letelepült kun falvak rendszere /Pálóczy-Horváth A.: i.m. 1974.,252/. Mint azt az alábbiakban látni fogjuk, a régészeti és történeti adataink éppen nem vallanak a kun falvak ilyen korai kialakulása mellett.

lol Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Bp., 1971, 57.; Györffy György: A kunok feudalizálódása /Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században/. Bp., 1953. 263.; Selmeczi L.: Nomád települési struktúra a Nagykunságban /Orgondaszentmiklós 14-16. századi település ásatásának eredményei/. Kézirat. /Előadás a

Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1976. június 14-i, szolnoki ülésén/. 8. és 3. jegyzet; Megjelent: Paraszti társadalom és műveltség a 18-2o. században I. Faluk / Szerk. HoferT., Kisbán E., Kaposvári Gy./ Szolnok, 1974. 47-58. Mándoki K. István: A kun nyelv magyarországi emlékei. Keletkutatás, 1975. 143.

lo2 Maksay F. i.m.: 57 /Zichy Okl. II. 268-69/.

lo3 Gyárfás I.: i.m. III. 486.

lo4 Selmeczi L.: i.m. /1976/8. és 4. jegyzet; Méri I.: i.m. /1954/ 141.

lo5 V.ö.: lol. és lo4. jegyzet.

lo5/a Győrffy Gy., i.m., /1953/ 263; Győrffy István: A kunok megtérése /Magyar nép - magyar föld/ 41.

lo5/b Győrffy Gy.: i.m. /1953/ 25o-251, 261.

lo6 Gyárfás I.: i.m. 263, 632.; Maksay F.: i.m. 57.

lo7 Maksay F.: i.m.: 57.; Hornyik J.: i.m. 2ol, Oklevéltár 5. sz.

lo8 Reiznerék az ásatás alkalmával apszisnak még

nyomait sem találták. Nem feltétlen kell azonban a korabeli ásatási technológia hiányosságában, vagy a Reizner által feltételezett rablógödrök pusztításában látni az ilyen apszis nélküli alaprajz létrejöttét. Sima, vagy támpilléres téglalap alaprajzú templomokat ugyanis nem egy helyről ismerünk: Szeremlei Samu: Hód-Mező-Vásárhely története. Bp. 19o1. II. Rárós /37. ábra/, Szöllős /42. ábra/, Veres-egyháza /51. ábra/.; Koppány Tibor: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6/1967. 129. Dudar /9. ábra/. Ha a fenti közlések hitelességében hihetünk, ez a forma - mint legegyszerűbb templomalaprajz - valóban létezett.

[109] Gyárfás I.: i.m. 333.

[110] U.o.: 489, Györffy Gy.: i.m.: 264.

[111] Hornyik J.: i.m. /186o/ 215. Oklevéltár 5.sz.

[112] Linzbauer, F.: Codex Sanitario - Medecinalis Hungariae. Budae, 1852. I. 889-891.

[113] Horváth F.: i.m. 356. Ugyanerre utalnak a szeri monostor körül feltárt sirok leletei is /közöletlen, Szeged, MFM/.

114 Győrffy Gy.: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. /Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk.: Kevacsics József, Bp., 1963/. 56.

115 Varga Ferenc: Szeged város története I. Szeged, 1887. 132.: A szegedi polgárok legeltetési s haszonélvezeti jogát az egész Duna-Tisza közi mind homokos, mind fekete talajú kunpuszták összes rétjeire, kaszálóira, vizeire s erdőire kiterjesztetik - 1462 /44. okl./, 1465 /48. sz. okl./, 1469 /5o. és 76. sz. okl./, 1473 / 53.sz. okl./.

III.

ÁLLÓ ÉS FELTÁRT KÖZÉPKORI TEMPLOMOK CSONGRÁD MEGYÉBEN

1. ALGYŐ / Szent Anna Rk. templom/

A település első említése: 1138 /Villa G e v /.[1] A dömösi prépostság alapitóleveléből tudjuk, hogy karcagi birtok, Álmos herceg 1108 után 63 szolgával és azok saját földjével a dömösi prépostságnak adta.[2]

A templom nyugati oldalán gótikus toronnyal, szentélye egyenes-záródású, tengelye ÉK-DNy-i irányú. Hajója újkori. A reformáció idején az odatelepitett kálvinisták használták, 1750 körül a katolikusok az elhagyott, romos templomot a torony kivételével teljesen átépitették. 1788-98 és 1880-ban újra átalakitották.

A torony: Két déli sarkán három lépcsős diagonális támpillér. A torony Ny-i oldalán nyomott csúcsives, téglakeretes ajtó /3,10 x 1,30 m/ élszedett téglákból. Földszintje előcsarnokként szolgál /2,87 x 2,90 m/, 3,30 m magasságban egyszerű dongaboltozat zárja. Az előcsarnok két oldalán 0,30 m mély ülőfülke /befalazva/. A torony falvastagsága 0.75, déli fala 0,95 m.

I. emelet: A Ny-i és D-i fal közepén felül egyenes záródású lőrésszerű ablak /0,23 x 0,90; 0,28 x0,90

m; mélysége o,7o m x 1,2o m belül/. Teteje boltozás nélküli, sik falezárással.

II. emelet: A déli oldal kivételével mindegyik falon o,3o x 2,5o m-es csúcsives ikerablakok, kívülről befelé hármas lépcsővel mélyül, az ablakot o,3o x o,3o m-es pillér osztja.

III. emelet: A II. emelettel azonos oldalon egy-egy csúcsives ablak. Eredetileg az alsó szint ablakaival teljesen egyezően készültek, ma az osztópillér hiányzik, s befelé csak két lépcsővel mélyül. A negyedik falon nyomott csúcsives nyilás, eredetileg a fedélpadlástérbe nyilt. A torony jelenlegi sisakja barokkkori.

Téglaméretek: 5 - 5,5 x 13 - 14 x 28 - 29 cm. Sötétvörös színűek, kötőanyaga téglaporral kevert habarcs /ugyanezt a technikát alkalmazták a Szent Dömötör templom XIV. század végi szentélyének épitésekor/.[3] Az egyenes záródású szentély felmenő falai újkoriak, az alaprajz azonban minden valószinűség szerint középkori. Igy fel kell tételezni a templom előtti épités lehetőségét is. A templom szakszerű kutatása műemléki szempontból nem történt meg. Külön figyelmet érdemel a torony talajszinttől mért 4 m. magasságú vonalán élesen elváló vakolatréteg, mely a torony legkorábbi részlete lehet.

Egyes vélemények szerint a váci egyházmegyében számontartott, ismeretlen Albey alakban szereplő premontrei monostort is Algyőn kell keresni.[4] Egy itteni monostor létére valóban utalnak régészeti adatok, Tömörkény István ugyanis a század elején a templommal szemben a plébánia mellett két méter mélységben téglafalakat tárt fel.[5]

Irodalom: Bálint S.: A szögedi nemzet 143.; Genthon: 13; Győrffy Gy.: Tört. földr. 895. Cs. Sebestyén: Az algyői templom Dolg. V. /1929/ 132-138; Tömörkény István: Ásatások Al-Győn. AÉ, 26 /1906/ 443.

2. BATIDA

A település első említése: 1331. / B o d h y d a /, egy Bod nevű birtokos hidja melletti település Csanád megyében.[6]

A templom helye: A Bot - ér ÉNy-i partján a meder szélétől 15 m-re egy "Batidai telek" nevű dombon, Hódmezővásárhelytől D-DK-i irányban kb. 12 km-re /a mai batidai tanyaközponttól DK-re kb. 5 km/.
Romjai a XIX. század második felében még álltak. 1895-ben Oláh Imre egy szabálytalan alaprajzú téglatemplom alapjait tárta fel.[8] A poligonális záródású szentély és a hajó É-i falai egy vonalban vannak, az apszis a

nyolcszög három oldalával záródik, a hajó téglalap alakú. 1 m mély döngölt, fekete réti agyag alapozású habarccsal kötött téglafal néhány sorát tárták fel. Az alaprajzi elrendezés hitelesitő ásatás nélkül nem megbizható.

A templom körüli temetőben bolygatatlan sirtól és szórványként III. Béla pénzek fordultak elő.[9]

Irodalom: Szeremlei, II., 291-300; Györffy Gy. Tört. Földr. 847; Zsilinszky i. 94.

3. CSENGELE - Bogárhát

A templom első emlitése: 1699.[10] A település első emlitése: 1493 / C h e n g e l e /.[11] A templom körüli Árpád-kori település talán egy "Gellénhomoka" nevű faluval azonositható.[12]

Az 1975-ös feltárás alapján temploma 1241 előtt épült, rétegesen döngölt rétiagyag alapozású, patkós szentélyzáródással, közel négyzet alakú hajóval /9,7 x 6,8 külső; 7,4 x 4,4 m belső méret; az apszis 2,75 x 3,2 m; A hajó 4,65 x 4,4 m/. A templom tengelye ÉK 32° - DNy 224°. Két épitési periódusa különithető el. I. per.: 1241 előtti, pontos korhatározása nincs. II.per.; XIII. sz. második fele-vége. Tégla és réti mészkő vegyes felhasználásával épült, egyszerű sikmennyezettel.

A templombelsőt hengeres és nyolcszög átmetszetű idomtéglákból készült oszlopok tagolták.

A templom körüli temetkezések között biztosan korhatározható 1241 előtti lelet nem került elő. A temetkezések sirmellékletekkel korhatározható csoportja a XIII. század végétől a XIV század közepéig terjedő időből való, s a keresztény hitre tért kunok körébe tartozik.

Irodalom: Gyárfás, III. 1o7. old. és 226. sz. okl; Hornyik János: Kecskemét története II. Kecskemét, 1873. 2oo-2o1; Horváth Ferenc: Csengele középkori temploma. MFMÉ, 1976/77-1 /Sajtó alatt/; T. Knotik Márta: Szalagtöredékek Csengeléről. MFMÉ, 1976-77/1. /Sajtó alatt/; I. Nagyszeder: Kiskun-Halas város története I/2, 48; Pálóczy-Horváth András: A kunok megtelepedése Magyarországon. AÉ, 1o1 /1974/ 256-257; Rásonyi László: Les noms toponymiques Cömans du Kiskunság. Acta Linguistica Hungnistica Hungaricae VII. /1957/ 122-129.; Reizner János: A régi Szeged. II. Szeged, 1887. 19 /Az 1699-es kun pusztákra vonatkozó összeirást közli; v.ö.; Szeged tört. I. VI. képmelléklet, 32o old. /Kaltschmidt Á. 1747-es látképét közli/; Varga Ferenc: Szeged város története I. Sze-

ged, 1887. 132 és 44, 48, 5o, 53, 76. sz. okl.

4. CSENGELE - Templomhalom:

Első említése: v.ö.: Csengele-Bogárhát. Reizner János feltárása 1892. Csengele-Bogárháttól kb. 6 km-re Ny-ra, a Templomhegy - Templomhalom nevű dombon. 8 x 6 m-es /o,5o m döngölt agyag és réti mészkő alapozás/, szentély nélküli /?/ DK-i tengelyű templom, XV. századi temetkezésekkel.

Irodalom: Horváth Ferenc: Csengele középkori temploma. MFMÉ, 1976-77/1. /Sajtó Alatt/; Reizner János: Ásatások Csengelén AÉ, 12 /1892/ 235-246.

5. CSOMORKÁNY

A falu első említése: 1437. /C h o m o r k a n / a Csanád vármegyében.[13] A XV. században a Hunyadiak birtoka.[14] Hódmezővásárhelytől K-re, 17 km a Vásárhely-békéssámsoni úton.[15]

1892. Tergina Gyula ásatása tisztázta az alaprajzát: a romok akkori méretei: lo,6 m hosszú, 5 m magas É-i hajófal; 4,8 m magas, 3 m hosszú Ny-i homlokfal; és a hajó D-i falának 4,2 m hosszú, 5,2 m magas faltö-

redéke;[16] a templom belső hossza 25,2o m; szélessége 6,8o m. Déli falában rézsűs, bélletes ablak félkörös záródással, 1o2 x 26 cm. Téglatemplom, falaiban többhelyen fényes, sárgásbarna, sötétzöldes szinű téglák.[17]

Félkörives szentélyzáródású, szentélynégyszöges templom. A hajó hosszfalai a szentély falaival csaknem egyvonalban futnak. A hajó és az apszis találkozásánál a diadaliv pilléres kiugrásának kétoldali alapozása választja ketté. É-ról a szentély mellett sekrestye alapjai. A szentély közepén és DK-i oldalán a diadaliv D-i oldalával egyvonalban, a D-i és É-i fal közepén, valamint a DNy-i sarkokon kivül támpillérekkel.

Az É-i oldalon a diadaliv alapozásától 1 m-re a hajó falából egy rövidebb, pilléres kiugrás alapozása figyelhető meg. Feltehetően egy korábbi épitési periódushoz tartozó diadaliv indittatása. Ezt a feltételezést erősiti, hogy a két diadaliv alapozás között az apszis falvastagsága folytatódik, mig a hajó É-i fala - jóllehet, ezzel teljesen egyvonalban fut - a második /korábbi?/ diadaliv után hirtelen összeszűkül. A másodlagos toldás gyanuját támogatja a hajó szokatlan hosszúsága is. 1596-ban pusztult el. Dávid Katalin meghatározása szerint a XIII. század elején épült.[18] 183o körül megerősitették.[19]

Irodalom: Budapesti Visszhang /Szerk.: Matók Béla, Szilágyi Virgil/. 1856. évf. 27.szám; A csomorkányi pusztatemplom. AÉ, IV/187o/, 45; Czoesing: Mittheilungen der k.k. Central - Comission der Baudenkmmale, Wien, 1857, II. 219; Dávid, 35; Dugonics-Társaság Évkönyve II. 186; Genthon, 131; Ipolyi Arnold: Magyar Műtörténelmi tanulmányok I. 45o; Szabó Imre: A Makó-mezőkopáncsi templomrom. Csanád-vármegyei Könyvtár. Szerk.: dr Eperjessy Kálmán és Árva János /31/. Makó, 1936, 23; Szeremlei, 3o1-3o6; Varga, 135-136; Zsilinszky, I. 154.

6. CSORVA /Ruzsa/

Reizner János feltárása, 1895. K-Ny-i irányitású, egyenes szentélyzáródású templom, döngölt agyagalapozással. A falak - úgy tűnik - réti mészkőből épültek. 8 m hosszú, 3,5 m széles, az alapozás 1 m széles. A feltáráskor vörösmárvány töredékek kerültek elő.

A templomot III. Béla pénze datálja, mely a templom körüli temetőből került elő.[2o]

Csorváról került elő egy XII. századi öntött bronz füstölő,[21] feltehetően a templomhoz tartozik.

Irodalom: Entz Géza: A Szeged-csorvai bronz tömjé-

nező MÉ, 1957, 11-16; Reizner János: A Szeged-csorvai árpádkori füstölő AÉ, 1895. 364.

7. DONÁTTORNYA

A helység első említése: 1446. / D o n a t h - t h o r n y a /.[22] 1561-ben említik utoljára, ekkor pusztult el.[23]

Szentestől K-re Csallány Gábor és Schupiter Elemér tárta fel a templom alapfalait a Mágocs-ér és a Kórógy-ér között. A feltárás alkalmával erős égésnyomokat figyeltek meg, s feldúlt temetkezések kerültek elő.[24]

Irodalom: Borovszky, I. 6; II. 15o-151. Csánky, I. 691.; Széll M./1942/129; Szentes, 4o.

8. DOROZSMA-Monostor

A monostor első említése: 1237 / mon-is...de D u - r u s m a /. A Dorozsma-nem ősi fészke, ahol nemzetségi monostoruk állott: kőtemplom, két toronnyal.[25] A tepmlom és a tornyok romjai 1478-ban még álltak.[26] A monostor minden valószínűség szerint a mai templom helyén állott, melynek falában, másodlagos beépitésben ma is található egy románkori faragvány töredéke. Egy közeli ház alapozásakor került elő egy palmettadiszes kockaoszlopfő.[27] A hagyomány szerint a monostorból származik a vár

bontásakor előkerült, s a szegedi Szent-Dömötör templomba elhelyezett Agnus Dei faragvány is,[28] ez azonban nem dönthető el teljes bizonyossággal.

Irodalom: Árpád-kori kőfaragványok, 1o9 /184.old./; Gyárfás, III. 861.; Győrffy, Tört. Földr. 894; Nagy Z.: Tiszatáj 1947. I. évf. 2. sz. 21; Trogmayer, M. 2; Trogmayer, Valóság 99, 94; Zsilinszky, I. 155.

9. ECSER

A település első említése: 1138 / v. E c e r /[29] Álmos herceg a dömösi prépostságnak adta 65 kenyéradó szolgával.[3o] Szentestől ÉK-re 15 km-nyire az országút mellett, a Veker-ér déli partján.

ÉK-DNy-i tengelyű, a nyolcszög három oldalával záródó szentéllyel, téglalap alakú hajóval. /Hossza: 15,75; szélessége: hajó: 8,57; szentély: 5,25 /. A falak a hajónál o,9o, a szentélynél 1 m szélesek, 1o cm-re kiugró körbefutó lábazattal. Tengelye: ÉK-DNy. Téglaméretek: 28 x 15 x 5; 24 x 15 x 6,5.

A téglaméretek, az eltérő falazási technika, a déli bejárat fölötti félkörives záródású román ablak alapján biztosra vehető, hogy a templomnak Árpád-kori peri-

ódusa is volt. A korai falazás terméskő és tégla vegyes felhasználásával készült: egy-vagy két téglasor után három sor faragás nélküli réti mészkő, váltakozva.

A szentély Dk-i sarkán egyetlen vaskos támpillér, melynek utólagos hozzáépitését igazolja, hogy lábazata 15 cm-rel alacsonyabb, mint a szentélyé. A déli és nyugati oldalon egy-egy bejárattal.

1733-ban a torony romjai még álltak,[31] valószinűen a nyugati homlokzat előtt. 1961-ben, a műemléki állagmegóvás előtt régészeti kutatást végeztek. Ennek során Pamer Nóra a templom épitését a XIV. század közepére, pusztulását a gyulai vár elleni török támadás idejére 1566 - helyezte.[32]

Irodalom: Pamer Nóra: Cserebökény, ecserpusztai templomrom. Rég. Füz. 15. /1962/ 84; Zsilinszky, T. 97, 155.

lo. FÁBIÁNSEBESTYÉN

Saroktámpilléres, falusi templom, a DNy-i sarok romja 2,95 m. magasan ma is áll, melyen 95 cm magas lábazat fut körbe. Téglaméretek: 3o x 15 x 5,5. XVI. század. Környékét a XIV. században a kunok szállták meg.

Irodalom: Csallány Gábor: A szentesi múzeum gyarapodása. AÉ, 2o /19oo/ 185; Györffy György: A kunok feudalizálódása /Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században/. Bp., 1953, 263-264; Méri István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről II. AÉ, 81 /1954/ 139; Műemlékvédelem, 1962, 4.sz. 251 / Gabnai S. fotója/.

11. FELGYŐ-Gedahalom.

A helység első említése: 1o75 / G e g h i /[33] 1955-ben Méri István egy egyenes szentélyzáródású, agyagalapozású téglatemplom alapjait tárta fel.[34]

Irodalom: ld. 33-34 jegyzet.

12 FÖLDEÁK

A helység első említése: 1332 / F y l ő y a k / egy királyi ember nevében.[35] A település és a templom túlélte a török időszakot,[36] s csak később néptelenedett el. A mai Öföldeák községgel azonos, mely csak 195o-ben települt újra.

Temploma a XIV-XV. század fordulóján épült. A nyolcszög három oldalával záródó szentélyét feltehetően 1514 után u.n. csillagboltozatra alakitották, újraboltozás során / a szentély padlásterén az oldalfalak a boltozat fölé emelkednek/. Homlokzatán és szentélyén négy-négy, a hajó É-i oldalán két, D-i falán három támpillérrel. A homlokzaton a bejárat felett csúcsives ablak, a torony emeletes része jelenkori, 1923-ban épült, előtte magtárnak használták.

Egy korábbi, Árpád-kori templom alapjaira épült, a templom körüli temetőből u.n. S-végű hajkarikák és II. István-kori pénz került elő.[37] Ugyancsak egy korábbi templomra utalnak a falba épitett korai téglák is.[38]

A szentélyben a vakolat alatt gyámkövek találhatók.[39] Rendszeres régészeti-műemléki kutatás nem történt.

Irodalom: Bálint, Szögedi nemzet, I.167.; Borovezky II., 187; Dávid, 54 és 35-39 kép; Genthon, 224; Győrffy, Tört. földr. 857; Ollványi P.: A földeáki parochia rövid története. Magyar Sion 1866, 11o; Szabó Imre: A Makó-mezőkopáncsi templomrom, Makó, 1936, 5; Szentkláray T. 123, 29o.

13. KESKÖNY / Csongrád-Keskény /

A település első említése: 1075. / K e s k u n /. A templom első említése: 1327. 1075-ben a garamszentbenedeki apátság Ság nevű birtokának határpalánka. 1327. az apátság önálló birtoka.[40]

A templom helye: Csongrádtól ÉNY-ra, a Félegyháza-alpári út elágazásától ÉNy-ra 500 m-re.
Bálint Alajos és Trogmayer Ottó tárta fel 1958-ban. Az alapfalakat már nem lehetett megtalálni, az alapozás árka azonban pontosan mutatta a templom alaprajzát. A téglalap alakú hajóhoz, annak közvetlen folytatásaként nyomott félkörives apszis járul, melyet a hajó terétől a diadaliv alapozása választ el. Tengelye 17°-kal tér el É felé K-től /méretei: 18,5 x 8 m; falvastagság: 1 - 1,20 m/. Az ásatók a XI. sz. II. felére datálták.[41]

14. KISZOMBOR / Zombor /

A település első említése: 1247. /v. Z u m b u r/; a plébánia első eml.: 1334. /sac/ de Z o m b o r .[42]

1744-ig önálló körtemplom, ma a templom szentélye. A Csanád nemzetség birtoka, a nemzetség Belegin-ágához tartozott, később a Csanádok Telegdi ága a templom

kegyurai; 1418. Zsigmond a falut mezővárosi kiváltságokkal látta el. 1526-ban elpusztult.[43] 1910-ben épül a mai templom, ekkor és 1939-ben és 1975-76-ban műemléki kutatás tisztázta építéstörténetét.

Hat karéjos, centrális épület, a karéjos fülkék a központi tér körül sugarasan helyezkednek el. A hatodik, nyugati karéjt a templom barokk átalakításakor lebontották. A fülkék méretben különböznek. Téglaméretek: 24 x 12,5 x 4,5 cm.

A karéjos fülkéket negyedgömb-boltozat zárja, az ÉNy-i, ÉK-i, DK-i és DNy-i fülkék közepén 2-2 ablak, melyek rézsűje az ablak párkányán túl, a padozatig folytatódik, a falban igy hét félkörös ülőfülkét képez.

Az ablakok közötti falsikokon idomtéglából készült, a padozattól az ablakok felső záródásáig tartó, felül liliomszerűen három ágra boruló féloszlopok állnak. Építészeti szerepük nincs.

Az egyes fülkék függőleges falát a negyedgömb boltozatuktól farkasfogdisz, illetve konzolos ivsor választja el. Az idomtéglából alakitott féloszlopokat kőből faragott bimbós fejezet zárja, egyszerű négyzetes abakusszal, melyből a középteret lezáró

hatosztatú boltozat kőbordái kiindulnak. A bordák záróköve egy hatkaréjos rozetta.

A templom elemzése során Dávid Katalin két épitési időszakot különitett el: I. periódus: XI. század közepe, /ablakok, ülőfülkék, féloszlopok, farkasfogdisz, a hatkaréjos teret kupoladob és sátortető zárta. Nem tartja kizártnak a XI. sz. eleji épitési időt sem/. II. periódus: 1241 utáni újjáépités /külső, feltételezett köpenyfal, a kiiktatása, a középtér kupolája, bimbós oszlopfők, konzolos ivsor/.[44] A fülkékben 1939-ben előkerült freskók ikonográfiája:[45]

1./ Mária Kleofás négy gyermekével /a mai Veronika kendője - kompozició későbbi átfestésből származik/,
2./ Mária Salomás két gyermekével,
3./ Antiochiai Szent Margit,
4./ Mettertia,
5./ Férfi szent.

Az 1975-76-ban Kozák Károly vezetésével folytatott, a műemléki helyreállitást megelőző feltárás és falkutatás a középkori padlószint és a külső - az újkorinál közel 1 m-rel mélyebben jelentkezett - a lábazat kibontását eredményezte. Erre a lábazatra fu-

tottak le az ugyancsak téglából alakitott faloszlopok, melyek nagyobb részét később lefaragták. A lizénák sűrűn, egymástól 1,2 - 1,o m. távolságra helyezkedtek el.

A hatodik karéj feltárt alapfala előtt egy négyszögű előcsarnok - vagy kapuépitmény alapozása került elő, mely bizonyitja, hogy a templom bejárata a homlokzat nyugati oldalán nyilott / az épitmény véleményünk szerint későbbi, az újraboltozással egyidejű bővités, fiatalabb a körtemplomnál/.

Az alapozás összefüggő, széles, gyűrűszerű szalagalapozás, melyre a pillérek közé fogott belső, karéjos épitményt falazták. A felmenő fal egyetlen épitési szakaszban épült, a Dávid Katalin által feltételezett "köpenyfal" későbbi hozzáépitése nem igazolódott be.

A sekrestye felőli oldalon a falkutatás napvilágra hozta az eredeti, románkori ikerablakot. Ilyen ablakokat alakitottak ki a restaurálás során a DK-i, és DNy-i karéjban is a barokk ablakok helyén is. A külső falkutatás során előkerült eredeti, lefaragott lizénák egyike azonban a DK-i ablakkal egyvonalban esik. Az ablak-rekonstrukciók tehát tévesek.

A kupoladob - pusztán a karcsai párhuzam alapján - Kiszombor esetében nem valószinüsithető. A karéjok negyedgömb boltozataiban újabb freskók kerültek elő. A templom épitését Kozák Károly a Johannitákhoz köti, és III. Béla idejére /1173-1186/ határozza meg.[46]

Irodalom: Biró B.: Hatszázéves freskó Kiszomborban. Katolikus Szemle, 1940; Borovszky, 67, 377; Csemegi József: Közép-Európa románkori centrális templomainak épitészettörténeti kérdései. Épités és Közlekedéstudományi Közlemények. 1960, 323; Dávid: 39-51 /12-14. ábrák, 22-34. kép/; Genthon, 164; Györffy: Tört. földr. 878; Kiss Mária-Hortenzia: Kiszombor története. Makó, 1940; Kozák Károly: Kiszombor, R.K. templom. Rég. Füz. I. Ser. 1. No 29 /1976/ 81; u.o. Ser I. No. 30 /1977/ 61; Kozák K.: Téglából épitett körtemplomaink és centrális kápolnák a XII.-XIII. században. MFMÉ, 1976-77 /1. /Sajtó alatt/; Nikássy Lajos: A kis-zombori XIV. századi falfestmények helyreállitásáról /Szépmüvészet, II. - 1941, 13-15/; Radocsay Dénes: A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954. 45, 156-157 és LX-LXI. táblák.

15. RÁRÓS

A település és templom első emlitése: 1403 / R a r o s t h e l e k /,[47] 1456-ban Hunyadi János bir-

Juhász Attila Tudományos Könyvtár SZEGED

tokaként.[48] A falu 1526 előtt Békés vármegyéhez tartozott,[49] templomának helye Vásárhelytől ÉK-re kb. lo km-re található,[5o] a Veres-halmon. 1894-ben Varga Antal tárta föl, agyag alapozású, szentély nélküli /?/ téglalap alakú épitmény, K-Ny-i tengelyű, D-i oldalfalán egyetlen támpillér alapozással. Hitelesitő ásatás nélkül az alaprajz erősen vitatható.

A templom körüli temetőből bronz S-végű hajkarikák, nyitott ezüst hajkarikák, fonott gyűrű került elő,[51] melyek alapján a templom XI. századi épitése kétségtelen.

Irodalom: Csánky T. 7ol. Szeremlei II. 4o6-41o /37. ábra/; Zsilinszky I. lo3; Századok, 187o. 472.

16. SÓD /Kőtörés/

Első emlitése: 1488 / S o o d /, Körtvélyes és Dóc között sorolják fel,[52] temploma a percsorai major közelében levő kőtörési halmon volt.

Tömörkény István 19o3-ban tárta fel az alapok egy részét, a templom körüli temető sirjaiból előkerült I. Béla pénz, a fonott és sodrott ezüstgyűrűk a XI. századra datálják az épitését.

Irodalom: Reizner János: A mindszentalgyői uradalom története. Bp. 1896, 5; Tömörkény István: Ujabb kőtörési leletekről. AÉ 25 /19o5/ 419-42o.

17. SZEGED - SZENT DÖMÖTÖR TEMPLOM

Első előfordulása: 1332-37-es pápai tizedlajstromban.[53] A Palánk városrész temploma. Tengelye 24-25°-kal tér el É-ra, K-től.

Cs. Sebestyén Károly ásatásaiból ismerjük a templom épitéstörténetét:[54]

I. periódus: A torony melletti egyenes záródású szentély. A hozzá tartozó templomot azonban nem tárták fel. Az ásatás felmérései alapján azonban Kozák Károly megbizhatóan rekonstruálta a hozzá tartozó első épitmény alaprajzát. Ez egy hazánkban ritka, a hajóval azonos szélességű, egyenes szentélyzáródású templom. Analógiák alapján az épitési idejét a XIII. század közepére határozza meg; A torony DK-i szögleténél /a szabadtéri játékokat megelőző épitkezések alkalmával két függőleges varratot figyelt meg, feltehetően két különböző korú szentély maradványát. Ezen a nyomon valószinűnek tartja, hogy az egyenes záródású szen-

tély előtt a toronyhoz egy kisebb, félkörös záródású szentély tartozhatott.[55] A torony alsó része valószinűen sekrestye fala lehetett.[56] A legkorábbi épitési periódus ismerete mindezek mellett is teljesen bizonytalan! A torony melletti jelenlegi járószinttől - 2 m-re még mindig nem érték el a korabeli felszint,[57] s ez önmagában kérdésessé tesz bármiféle, a XIII. század előtti épitésre vonatkozó rekonstrukciós kisérletet! Az első periódust Cs. Sebestyén minden megbizható bizonyiték nélkül a XI. század közepére tette.[58]

II. periódus: Egyhajós templom, egyenes záródású szentély a torony aljával, egyhajós. A torony földszinti részét Cs. Sebestyén ebbe az épitési periódusba sorolja. Ez az épitési időszak megfelel a Kozák Károly által feltételezett templomrekonstrukciónak. A torony alsó részét Cs. Sebestyén a XI. sz. közepe és a XIII. sz. közepe közötti időből keltezi.[59] Kozák Károly emlitett megfigyelései ismeretében azonban a torony alsó részének épitési idejét megnyugtatóan nem tudjuk meghatározni.

A torony alsó része ma 11,5o m. magas, belső tere 4,5-4,o m., falvastagsága - a későbbi toldással együtt - 1,26-1,53 m. Az eredeti bejárat a mai

földfelszin alatt lehetett, feltárására nem került sor.

A torony felső része Cs. Sebestyén meghatározása szerint a XII. század közepéről származik; nyolcszögű, 7,1o m. magas, három emeletből áll. Minden emelet mindegyik oldalán ikerablakokkal, első emelet: félkörives záródású ikerablakok, csúcsives fülkébe ágyazva, az ablakokat fejezet és lábazat nélküli oszlop tagolja. Az ablakok felett fűrészfog párkány fut körbe, mely a nyolcadik - templom felőli oldalon megszakad.
Második emelet: ablakai nincsenek összekapcsolva, csúcsivben záródnak, amiket nem boltozással, hanem két tégla egymással szemben állitásával alakitottak ki. Kivülről az ablakok csúcsivben záródó fülkébe vannak ágyazva.
Harmadik emelet: félkörös záródású ikerablakok, fölül egy közös ivvel összekapcsolva. Fölöttük az I. emelettel egyezően körbefutó fűrészfogpárkány.
A torony jelenlegi teljes magassága 19 m.

III. periódus: A XIV. század elején saroktámpillérekkel erősitették meg a tornyot, az alsó részt néhány téglasorral vastagitják, a felső, nyolcszögű részt négyszögűre épitik körül / ebben az állapotban maradt 1925-ig/. A szentély déli oldalára is tornyot épitet-

tek / vagy egy meglevő sekrestyét épitettek át s erősitették meg támpillérekkel/.

IV. periódus: XIV. század. Háromhajós csarnoktemplom, a két oldalon egy-egy mellékhajóval, amiket a hosszháztól 3-3 nyolcszögletű téglaalapozású pillér választott el. A mellékhajók a kőhajókkal egyező magasságban épültek. Hajója 24 x 2o m. Faragott kő egyáltalán nem került elő. Bejárata a nyugati oldalon nem volt, feltehetően az egyik mellékhajóba nyilt.

V. periódus: XIV. század vége. Uj kórust és szentélyt épitenek. 5,2o m-rel toldják meg K-i irányban, a nyolcszög három oldalával záródik. A szentély lábazati párkánya faragott, fehér homokkőből készült. Ez a harmadik, önálló templom a XV. század közepén pusztult el /1444-es földrengés, vagy tervszerű lebontás?/.

VI. periódus: 24 x 17,7o m-es szentélykörüljárós csarnoktemplom /a tornyok előtt/. Nyugati végét egy-egy torony zárta le. K-i vége /szentély/ a nyolcszög három oldalával záródik, belső tere három párnyolcszögű pillérrel három hajóra osztott. A középhajó két pilléremel a szentélynél végetér, itt a két oldalhajó a

szentélykörüljáróban összeolvad. A torony közötti tér az előcsarnok; a templom boltozata csillagboltozat.

A déli oldalon három, a három végfalon /szentély/ egy-egy hármas tagozású ablak faragott kőrácsokkal. Az É-i oldalon nem volt ablak. A tornyok meglevő saroktámpillérén kivül 8 új háromszakaszos támpillért épitenek a kiugróknál egy-egy faragott esővetővel.

VII. periódus: 15o1. Lukács zágrábi püspök alapitványából a templomhoz egy Mária tiszteletére épitett templomot emeltek.

Irodalom: Kozák Károly: A szegedi Szent Dömötör templom épitéstörténetének kérdései. MFMÉ, 1967. 143-149; Dudás Gyula: A szegedi Szent-Döme templomról. AÉ, IX. /1889/ 283-242; L.K.: A szegedi Szent Demeter templom bontása. Magyar Mérnök és Épitészegylet Közlönye havi füzetei, II. - 1925, 53; Cs. Sebestyén Károly: Szeged templ. Bp. 1938. 29-68; Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei Bp. 1938, 36, 43, 1o2, 149, 255 és LXIV. tábla; Az egykori Szent-Demeter templom tornya Szegeden. Technika, XXIV. /1943/ 144-147; Szeged városképi és műemléki vizsgálata. Sokszorositott füzetek. Fényképekkel bővitett példánya OMF. Ad. 1951.

Cs. Sebestyén Károly: A szegedi Szent Demeter templom. Ásatások a szegedi templomtéren. Dolg. /1931/ 2o5-212. XXVI. t.; u.ő.: Szeged középkori vára. Szeged, 1928; Ifj. Csemegi József: Szentélykörüljáró csarnoktemplomok a középkorban. 1937. 15; Bálint Sándor: Szeged városa, Bp. 1959. 13.

18. SZEGED - SZENT ERZSÉBET - templom:

/ várbeli templom/.

Helyét, perspektivikus képét, alaprajzát XVII. századi vedutákról és térképek nyomán meglehetős pontossággal ismerjük.[61]

Minden valószinűség szerint azonositható a Mátyás 1458-as adománylevelében emlitett Szt.-Erzsébet templommal.[6o]

Főhajója téglalap alakú, melyhez K-ről átmenet nélkül kapcsolódik a nyolcszög három oldalával záruló szentélyek. A keleti oldalon a főhajó hosszával egyező, csaknem ugyanilyen széles oldalhajó csatlakozik. Az É-i hajófalhoz négyszögletes alaprajzú sekrestye, a fal végéhez egy nyolcszögletű torony épült. Az 1868-as látképen a nyugati homlokfaltól egy É-i irányú romfal csonkja indul ki. Ebből feltételezzük,

hogy a templom egy korábbi, háromhajós templom alapjaira épült. A perspektivikus ábrázoláson jól látható a szentély ÉK-i falán a három gótikus támpillér. A torony és sekrestye épitésiideje igy bizonytalan. Feltehető, hogy az északi oldalhajó pusztulása után mindkettő a török alatt épült. A torony az idézett Massigli féle ábrázoláson és egy 17o9-ből származó városképen[62] a torony mindegyik oldalán három emeletenként ablakok láthatók.

Entz Géza elemzése szerint elemzése szerint e XIV.-XV. századi templomhoz tartoznak a vár bontása alkalmával előkerült gótikus faragványok.[63]

E várbeli templom feltételezett háromhajós alaprajza után feltehető, hogy egy korábbi, románkori bazilikális rendszerű templom alapjaira épült. Cs. Sebestyén feltételezte, hogy a királyi várban levő templom királyi alapitású volt, s a vár bontása során előkerült faragványok egy része is e korai templomhoz tartozhatott.[64]

Kérdéses, hogy az 1199-ben emlitett szegedi főesperesség ehhez a várbeli templomhoz kapcsolódik-e s később került át a Szent - Dömötör templomhoz, vagy az utóbbi a székhelye eredetileg is.[65] Kozák Károly elemzésében két XI. századinak meghatározott faragványt e

e korai vártemplom anyagába sorolt, s valószinűnek tartja, hogy a szávaszentdemeteri görög monostor 1218-as birtokösszeirásában Győrffy György által Szegedre helyezett Boldogasszony egyháza /"...e c c l e s i a m S a n c t e M a r i e..."/[66] azonos a Szent-Erzsébet templom XII. századi elődjével.[67] Az azonositás azonban erősen kétséges, hisz Győrffy György sem szerepelteti "Történeti földrajzában" a Szeged cimszó alatt.[68] A korai görög - szerzetesi templom létét ugyan megerősiteni látszik a félkörives szentélyzáródású, nartexes alaprajz, melyet a Nagy -Papp-féle rekonstrukción láthatunk, melynek valószinűsége azonban erősen kérdéses. Bármennyire is a görög alapitású várbeli templom létét látszik támogatni az a tény is, hogy egy 1o65-ös török oklevél szerint a várbeli templomban minorita barátok lehettek s itt állt a ferencesek 1316-ban emlitett rendháza[7o] /ez ugyanis egy XIII. századi szerzetesrend-beli váltást sejtet a görög ritusú egyházak általános, ezidőre tehető mellőzésével egyidőben/, a feltételezés kiindulópontja a szávaszentdemeteri összeirás adata alig valószinűsithető, nem is beszélve a Nagy - Papp - féle /fiktiv/ alaprajzi rekonstrukcióról. /Tovább erősitik a kételyt a szerzőpáros dilettantizmussal határos fejtegetései a semmivel sem bizonyitható XI. századi szegedi és környékbeli templomokról/.[71]

A várbeli Szent Erzsébet templomról összegezésként biztosan tehát annyit tudunk, hogy feltételezhető egy románkori előzménye /alaprajza, patrociniuma, épitési ideje teljesen bizonytalan/, majd a XIV-XVIII. században már biztosan ismert alaprajzu /talán ferences/ templom volt, melyhez a vár bontása során megismert gótikus faragványok negyrésze tartozhatott.

Irodalom: Bálint S.: MFMÉ, 1958/59, 191-196; Bálint S, Szeged városa, Bp.1952, 2.kép; Dugonics András: Jeles történetek, 1794, I.144; Dugonics Társ.Évk.II.178-180; Entz Géza: Kőtár, 15-16; Eperjessy Kálmán: Föld és Ember VIII /1928/ 1.sz.; Kozák Károly: MFMÉ, 1966/67,148-149; Nagy L.-Papp I.: Szeged, 32-33, 48-50; Trogmayer, M., 1973, 8;

19. SZEGED - SZENT GYÖRGY TEMPLOM

Első említése: 1332-37 / p l e b á n i e c c l e s i e S. G e o r g i /, a Felsőváros plébániatemploma, papja pápai tized gyanánt 1332: ismeretlen összeget fizet, 1333: 2 M-t / és 1 unciát, 1334: 2 M-t és 2 pondust, 1335: 1 fertó biján 2 M-t, 1336-37-ben: 3,5 M-t sulyban és 3 fertót. Az 1337-es fizetés pótlására 1338 után 3 fertót.[72] A templom a minoriták XVIII.században épült

Szent-Miklós temploma mellett állt. Többszöri átépitás után, 1905-ben bontották le.[73] Mátyás 1458-as adomány-levelében is szerepel.

Az emlitett 1686-os térképen perspektivikus képe, a város látképén a szentély pontos ábrázolása is szerepel. Az épület tájolása: 22-23°- kal tér el D-felé K-től. A torony a hajó délnyugati sarkán áll, négyszögletü, fedése hegyes, négyoldalú sátortető. A szentély kéttagú támpillérekkel és magas, felül félkörives záródású /románkori!/ ablakokkal ábrázolt. E térkép Marsigli -féle gyüjteményben levő másolatán a templom alaprajza is megbizható alaprajzi felméréssel szerepel. Két - félkörös záródású szentélyhez hosszú főhajó és ugyanilyen hosszú - , a hosszháztól négy négyszögletes átmetszetü pillér választja el. A bejárat a főhajó közepére esik /!/ a nyugati homlokfalon. A templom É-i zárófalán négy, az északi oldalszentélyen és a főhajó szentélyén négy-négy támpillérrel van megerősitve. A DNy-i sarkon a főhajó nyugati vége mellett áll a négyszögletes alaprajzú torony. A főhajó déli zárófalán három, az északi falhoz támaszkodókkal azonos vonalban elhelyezett támpillérek szerepelnek.

Kétségtelen, hogy az alaprajzról két teljes bizonyossággal levonható következtetés adódik: 1. Az ábrá-

zolt forma egy háromhajós bazilikás elrendezésü /bencés?/, két homlokzati tornyos románkori templom maradványa. 2. A támpillérek kétségtelenül későbbi hozzáépitések.

Cs. Sebestyén Ká roly- aki a rekonstrukciót hitelt érdemlően elvégezte- sikmennyezetü, XII.századi bazilikát tételezett föl. Ez a datálás teljességgel elfogadható.

A török alatt nem pusztult el, a török kiüzése után ebben folyt a belvárosi lakosság számára az istentisztelet.[75]

Entz Géza nagy valószinüséggel a Szent György plébániatemplomhoz kötötte a várból származó románkori faragványok nagy részét és a XII. századra tette készitésük idejét.[76] Ez pontosan egybeesik a Sebestyén által feltételezett épités idejével.

Itt emlitjük meg, hogy a szomszédos, a minoriták épitette XVIII.századi Szent Miklós temploma helyén feltételezhető az 1225-ben emlitett Szent-Miklós bencés apátság,[77] s valószinüen ennek a helyén létesült a domonkosok kolostora a XIV.században, mely átmentette és közveti-

tette az apátság eredeti patrociniumát a minoriták XVII.századi temploma számára is.Erősítő ezt Entz Géza komolyan megfontolandó véleménye: " A templom karcsú arányai és tömegelosztása azt a gyanút ébresztik, hogy gótikus koldulórendi épület rejtőzhet a barokk burok alatt." 78

Irodalom: V.ö.: A Szent Erzsébet templomnál szereplő irodalomjegyzékkel.

20. SZEGED - HAVI BOLDOGASSZONY TEMPLOMA

Az Alsóvárosban épült, jelenlegi formájában 1494-1503 között. Nem lehetett plébániatemplom, mivel nem szerepel az 1458-as oklevélben. Az obszerváns ferencesek épitették.79

Méretei: 63,5 m.hosszú, a hajó 13,2o m x 36,6o a diadalivig / alapterülete 483m^2, a szentély és a kórusé 24o m^2, a teljes: 723 m^2 /.

A torony a szentély mellett áll az északi oldalon. A hajó déli falán nyolc, négyszakaszos támpillér /egyenként 1,1o cm átmérőjü/, a kórus és a szentély falán hat háromszakaszos támpillér helyezkedik el.

A hajó déli oldalán hat, nagyméretü csúcsives ablak, / a középső boltszakaszban a mellékbejárat fölött nincs/.

A kórus és a szentély falát hat csúcsíves ablak töri át. A hajó északi falában nincs és nem is volt ablak. A torony emeletéről a szentélybe nyuló ablak legujabbkori, elbibázott, stilustalan.

A szentély a hatszög három oldalával záruL. Méretei: 23,3o x 1o,7o m; falvastagsága: 1,4o m . A kórus és a szentély fölött égetett agyag ál-"kőbordás", csillagboltozatú, a hajóé hatágu csillagidomokból álló hálóboltozat. Az ablakok közötti féloszlopokrak statikai szerepe nincs. Kivül hét támpillérrel van ellátva.

A torony: 8,8o x 8,8o m /külső méret/, és 4,9o x 4,9o m /belső méret/. A szentélypárkány magasságáig gótikus, földszinti része előcsarnok négy fiókboltozattal, bordák nélkül, a sarkokban egy-egy keskeny lizénával.

Sekrestye: 8,26 x 11,4o m. Keleti falában két csúcsíves, keskeny, egyszerü bélletü ablak. Boltozata díszitetlen, bordás csillagboltozat. A sekrestye és a torony szögletében az emeletre vezető lépcső is középkori, az északi hajófal melletti emeletes folyosó és az egész kolostorépület későbbi.

Epitéstörténete:

I. periódus: Nagy valószinüséggel e templom elődjének tarthatjuk a johannitákhoz köthető SZENT PÉTER TEMPLOMOT, melyet az 1458-as oklevél " s a n c t i P e t-

r i a p o s t o l i" - ként emlit. A templomhoz az északi oldalon feltehetően kórház csatlakozott / erre utal, hogy az északi zárófal támpillérei szabálytalanul helyezkednek el, s ezen a falon nincsenek ablakok/.[80]

Reizner szerint mikor a johannita lovagrend eltávozott Szegedről, a plébánia és rendház kezelését a ferencrendieknek adták át.[81] Ugyanezt igazolja, hogy az 1698-as Mperjessy-féle városképen az alsóvárosi templom fölött "Szent Péter" felirat olvasható.[82]

II.periódus: Cs.Sebestyén egy XIV.századi-közepi háromhajós csarnoktemplomot feltételez / mely feltehetően a Szent Péter templom falainak felhasználásával épült/. Ezt az eredetileg támpillérek nélküli épületet erősitették meg a XV.század közepén támpillérekkel /más a pillérek téglaméretе, nincsenek kötésben a fallal/.

III.periódus: / XV-XVI.század fordulója/ A ferencesek a régi kórust és a szentélyt lebontották, és helyére nagyobbat emeltek. Ezzel egyidőben megindult a torony épitése is, de Sebestyén feltételezése szerint csak a párkányig jutottak el és hosszu időre abbamaradt az épitkezés. Ugyanekkor épült a sekrestye is, a hajót pedig ujraboltozták. A hajó ablakaiba későgótikus ablakrácsok kerültek / Flamboyent egyszerü változata/. Az ablakok eredetileg két méterrel hosszabbak voltak /XVIII.századi padlószintemelés következményeként fölfalazva/.

A hajó főpárkánya alatt mindkét oldalon egy-egy kőtáblás felirat jelzi az épitkezés 1503-as évszámát /az épitkezés befejezése/.[83]

A hajó és szentély külön történt épitését igazolja a két részlet eltérő rendszerben való szerkesztése / a hajóé bizonytalan, a szentélyé egyenlő oldalu háromszög, illetve szabályos hatszöggel szerkesztett, a boltozás alatt áttértek a nyolcszög-szerkesztésre- két egész és egy fél egymás mellé állitott hatszög a helység hossza, a hatszög átlója pedig a szélessége/. A szentély fala az épités technikáját, igényességét tekintve messze elmarad a hajó épitési módjától / Sebestyén másodlagos helyzetben több faragott követ is megfigyelt/.

Irodalom: Bálint S.: Szeged városa, Bp. 1959, 21-25; Bálint S, A Szeged-Alsóvárosi templom /Műemlékeink/, Bp. 1963.; Dudás Gyula: A Szeged- alsóvárosi templom műrégészeti szempontból, Szeged, 1887; Gerevich László: Buda szerepe a magyarországi gótikus épitészetben és az európai stilusáramlatokban. BTMÉ, XVII /1956/ 45-72; Genthon, 266; Henszlmann Imre: Hazai műemlékeink hivatalos osztályozása. AÉ, 1880.; Ipolyi Arnold: Magyar műtörténelmi tanulmányok, Bp. 1873, 426-427; Ivánkovics János: A Szeged-Alsóvárosi Havi Boldogasszonyról cim-

zett fejedelmi templom története; Jerney János: Szeged városában lévő esztendő-számi régi felirásának magyarázata, Szeged, 1829; Lugosi Döme: A Szeged- alsóvárosi templom és kolostor kincsei, Szeged, 1932; Nagy Zoltán: A ferencesek Szeged-Alsóvárosi temploma. Magyar Építőművészet, 1944; Reizner, III, 41o-11; Cs.Sebestyén, Szeged templ., 93-123; Szegedi A.Kilit: A Szeged-alsóvárosi fejedelmi templom és kolostor történelmi vázlata, Szeged, 1862; Szeged városkéi és müemléki vizsgálata, Bp. 1951. 8.; Szmollény Nándor: A középkori Szeged müveltsége, 191o, 16,32; Zsilinszky, I.1o6.

21. SZENT ERZSÉBET

A település első említése: 1478 /puszta/[84].

Helye: Hódmezővásárhelytől 8 km-re DK-re.[85] 1893-ban Pető Ferenc tárta fel.[86] Sárga és fekete réagyag váltakozásával rétegesen döngölt alapozású félkörös szentélyzáródású, egyhajós templom, faragványtöredékekkel.[87] Az északi fal egyvonalban fut a szentély falával, a déli oldalon a diadalívtől két derékszögü kiugrással szélesedik. Az alaprajz hitelessége vitatható.

A templom körüli temetőből XII.-XIII.századi frisachi ezüstpénzek, III.István, III.Béla és II.Endre pén-

zek kerültek elő.

Nem II.Endre lányáról, hanem az evangéliumi Szent Erzsébetről nevezték el.[88]

Irodalom: Borovszky,II,219; A Dugonics Társ.Évk.II.178-180; Szeremley, II,323-328; Zsilinszky,I. 105.

22. SZENT IVÁN /Ószentiván/

Első említése: 1431 / Z e n t h I w a n /.[89]

Helye: Ószentiván délkeleti délén a jelenlegi templomtól Dk-i irányban kb. 600-m-re.[90]

Téglalap alaku hajó, félkörives szentéllyel; Méretei:13,20 x 7 m /külső/, 8,84 x 5,20 m /belső/, a szentély hossza 2,35 m, szélessége 3,40 m, tengelye: 10° -kal tér el D-felé K-től.

Döngölt agyag alapozású téglatemplom, temetőjében XII-XIII.századi pénzekkel.

Irodalom: Banner János: Az ószentiváni középkori temető. Dolg. 1928; Bálint S, Szögedi nemzet, 205; Borvszky, 101; Dávid, 59.

23. SZER-MONOSTOR /Ópusztaszer/

A templom első említése: 1233 / E c c l e s i a d e

Z e e r /, Boldogságos Szüz Máriának szentelt benedekrendi apátsági monostor,[91] a Szeged-budai / sáregyházi /[92] út mentén, Szegedtől 27 km-re.

A település első emlitése: Anonymus Gesta Hungarorumában / Scerii /,[93] az Ónd vezértől és fiától Eté-től származó Kalán nemzetség birtoka.[94]

A monostor első emlitése: 1233 / e c c l e s i a d e Z e r r /[95], mikor a király 1000 kősóban állapitja meg részesedését a beregi egyezmény alkalmával. A Kalán /Bor/ nemzetség XI.század végi őse alapithatta magánkegyúri templom és kolostorként.[96] Régészeti adataink alapján azonban korábbi előzményei is kimutathatók.[97] 1318-ban Károly Róbert is megfordul falai között,[98] birtokai közül mindössze egy Cselén /Baranya m./ levő részt ismerünk /1266/;[99] ezen kivül csak egy környékbeli földrajzi név látszik erre utalni.[100] Mindvégig a Bor-Kalán nemzetség tagjai a templom kegyurai,[101] oklevélben utoljára 1388-ban emlitik.[102]

Régészeti feltárások: 1. Gördöcs Benedek és Rómer Flóris /1882/ [103]; 2. Khuen Antal /1882/;[104] 3. Török Aurél /1885/[105] 4. Csallány Gábor /1907/;[106] 5. Bálint Alajos / 1966 /;[107] 6. Trogmayer Ottó /1970-1976/.

Jozsef Attila Tudományegyetem Könyvtár SZEGED

Építéstörténetét az 1970-76 között folyt feltárások eredményeiből megbizhatóan ismerjük:

I.periódus: K-Ny-i irányitásu, patkó alaku szentélyzáródásu templom téglalap alaku hajóval, nyugati bejárattal. Réti mészkő alapozásu, felmenő falai nagyméretü, téglatest alaku faragott kváderekből épültek. Méretei: 16 x 10 m; falai 0,90-1 m vastagok. Döngölt agyagpadlója és valószinüen sik mennyezete lehetett.

II.periódus: az első periódus nyugati homlokfala elé emelt 5 m széles, 4 m hosszú torony, a temploméval egyező alapozással.

III.periódus: a torony déli oldalához épitett 3 x 5 m belső méretü sekrestye.

IV.periódus: a./ Az első templom diadalive és a torony nyugati fala vonala között, az északi és déli hosszanti falak belső oldala mellett sürüsödő, ill.két-két párhuzamos sorban rendeződő cölöplyukak. Az első templom nyugati záródfala mentén belül ugyancsak két sorban egy keresztirányu cölöplyuksor, a torony nyugati alapfalába két -egy bejáratnyi szélességben- bemélyedő oszlop helye figyelhető meg. Trogmayer Ottó felvetette azt a lehetőséget is, hogy e cölöplyukak -/időrendi-stratigráfiai helyzetük világos: 6 esetben a torony alapfalaiba, egy izben a sekrestye nyugati alapfalába mélyednek/ egy, az első templom pusztulása után emelt fa szerkezetü épitmény nyomainak tarthatók.

Tekintve, hogy ezek a cölöplyukak pontosan követik /ugy tünik minden bizonnyal két-két párhuzamos sorban rendeződve/ a következő, IV.épitési periódus templomhajójának É-i és D-i hosszanti falainak belső vonalát, falai alapozásába sohasem mélyednek bele, a keresztirányu sor egészen pontosan a IV.periódus hajójának közepére esik inkább arra mutat, hogy ez oszlophelyek a IV.épitési periódusnak tartható ujjáépités állványzat-maradványainak tekinthetők. Ezt erősiti, hogy ehhez a feltételezett fa szerkezetü épülethez tartozó padlószintet nem lehetett kimutatni / ez nem irható teljességgel a későbbi rablógödrök pusztitásának rovására, hiszen a cölöplyukak világos rendszere, de foltokban az első templom döngölt agyag padlója is mindezek mellett vitathatatlanul megmaradt/.

b./ Az első templomot nyugati irányban meghosszabbitják az első épület szentély- és hajófalainak felhasználásával. Ez az épület torony nélküli, szélessége megegyezik az első temploméval, hossza 22 m-re nőtt.

V. periódus: Teljes átépités ujabb nyugati irányu bővitéssel. Hossza: 31 m, szélessége az előző periódusokéval egyező, azok falait kétségtelenül felhasználták. Nyugati végén félkör alaku záródással, melynek méretei a szentély patkó alaku apszisával csaknem teljesen azonosak. A hajó déli és északi falaihoz mind a négy sarkon 4,5 x 3 m- es külső oldaltornyot emeltek / az ÉNy-i to-

rony alapozását a legutolsó periódus szentély melletti tornya alapozásásakor,[108] s későbbi rablógödrökkel, sírgödrökkel erősen szétdulták, így pontos megfigyelésére nem volt lehetőség. A további három torony maradtak azonban alapfalakban / ÉNy-i és DNy-i torony / illetve a kiszedett alapfalak visszatemetett alapozásárka /Dk-i torony/ vonalában teljes bizonyossággal rögzíthetők voltak.

A hajó nyugati harmadában 2,5 m átmérőjü kerek, tömör téglaalapozás, a templom tengelyétől kissé délre, egy keresztelő medence alapozásának tartható. A templom bejárata -jóllehet pontosan megfigyelni nem lehetett- minden kétséget kizáróan a déli oldalon kellett hogy legyen.

VI.periódus: háromhajós, bazilikális elrendezésü templom, főhajójának nyugati fala az előző templom nyugati apszisának vonalában egyenesen zárul. A szentély félkörives fala körülöleli az előző templomok apszisának falát . Alapozása réti mészkő, döngölt sárga réti agyagapapra rakva, falai téglából épültek. Padozata téglaalapozáson vörös márványlapokból /vörös mészkő/ készült, a szerzetesi kórust a hosszháztól három lécső és valószinüen vörös márványból készült rekesztő-rács választotta el. Tornyai a két oldalhajó nyugati végei n helyezkedtek el, középen, a nyugati homlokzaton levő bejárat fölött helyezkedett el a nyugati keggyuri karzat. A két oldalhajót négy-négy négyzetes pillér választotta el a hosszháztól.

A Göndöcs-Rómer féle felmérésem[109] az oldalszentélyek egyenes záródásuak. A Dk-i esetében az 1970-76-os ásatás alapján tisztázódott, hogy itt egyenes záródásról szó sem lehetett. E mellékszentély alapfalai ugyanis mélyebben voltak a Rómerék által elért szintnél, igy ezesetben az egyenes zárófal puszta feltételezés lehetett. Nehezebb megitélni ugyanezt az Ék-i oldalszentély esetében, itt ugyanis az egyenes zárófal kőalapozása egyértelmüen megfigyelhető volt, a szerzetesi kórus északi felához csatlakozó kis négyszögletes épület K-i alapfalaként. Pontos viszonyát a főhajóhoz -az emlitett nagyon erős bolygatások miatt itt-nem lehetett eldönteni, a félkörives záródásu, fölötte levő oldalszentélynél mindenképp előbb épitett, feltehetően a IV.periódushoz tartozó sekrestye alapozásának tekinthető. Biztos megitésélet az is nehezíti, hogy e helyen egy szentély melletti torony létére utaló nyomok is megfigyelhetők voltak.[110] Trogmayer Ottó feltételezi, hogy az északkeleti szentély szokatlanul erős alapozása arra utalhat, hogy itt az aracsi templomhoz hasonlóan keleti - szentély melletti - toronnyal, vagy toronypárral kell számolnunk. Egy 1832-ben készült metszet azonban arra utal, hogy a torony a nyugati oldalon volt.[111]

A két mellékszentély e periódushoz tartozó záródása azonban az 1970-76-os feltárás tanusága szerint vitathatat-

lanu patkó alaku záródásuak voltak / a délkeleti esetében a jól fennmaradt alapfal, a szembenlévő oldalon a szentélyzáródás kiszedett alapfalainak vonalából ez biztosnak tekinthető/.

A templom méretei: 34,5 m hosszu, az oldalszentélyeknél 23,5 m széles a hajó szélessége 19 m. A homlokfal magasságát az emlitett metszet alapján Trogmayer Ottó 16 m-re becsüli.

VII.periódus: A nyugati homlokzat elé épitett előcsarnok - mellyel az épület hossza 44,5 m-re nőtt. Minden bizonnyal az átrium nyugati kapujában két oldalt álltak a béllet lépcsőzetes bemélyedéseiben a kolostor kerengőjének 1241 után készült alapfalaiba beépitett oszlopszobrok.

Az előcsarnok két oldalának szögletes, támpillérekkel együtt épült falai az egész épületkomplexum legerősebb alapozására épültek. Ezért nagy valószinüséggel kell feltételezni, hogy a hetedik épitési peroódusban az előcsarnok két oldalán állt a nyugati toronypár.

VIII. periódus: Az 1241-es pusztulás utáni ujjáépités. Az átriumot a tornyokkal együtt lebontották, ujra a VI. periódus alaprajza szerint épül vissza a templom.

A templomok épitési ideje és a kolostor periódusai:

Az első templom / I-III.épitési periódusok/ épitési ide-

je teljes bizonyossággal nem állapitható meg. Annyi bizonyos, hogy a XI.század első felében, legkésőbb a század közepén már biztosan állt /terminus ante quem az V.épitési periódus - un. Sankt Gallen-i tipusu templom - biztosan a XI.század végére tehető épitése, valamint az ezt megelőző két alkalommal történt bővités / II-III.periódus/ és egy átépités /IV.periódus/. Pontos épitési idejét a közelben levő - a közeljövőben feltárásra kerülő - honfoglaláskori temető használatának vége adhatja meg. Az eddig feltárt három sir alapján ez a temető X.században biztosan létezett, a kolostor nyugati szárnya alatt előkerült hasonló koru település temetkezőhelyének tartjuk. A tervezett feltárástól várjuk, hogy a Kiszner tanyánál eltemetettek legkésőbbi sirjai a monostor első templomának épitési idejét - mint terminus post quem - fogják meghatározni.[112]

Az első négy épitési periódushoz / 1-2.templom/ már talán tartozott kisebb melléképület is / a kolostor keleti szárnyának a templom felőli K-Ny-i és É-D-i irányu belső osztófalai/, melyek egymással közel merőlegesen állnak/. Pontosabb korhatározásuk nem lehetséges, legkésőbb a XI.század végén, az un. Sankt Gallen-i tipusu templohoz tartozó, attól délre elhelyezkedett nagyméretü épitménnyel egyidőből valók.

A második templom /IV-b.periódus/ épitése az első és a harmadik templom korhatározására vonatkozó adatok alapján a XI.század harmadik negyedére tehető.

A harmadik templom: / un. Sankt Galleni tipusu templom, V.épitési periódus/. Ehhez az épitményhez tartozó sirok egyikében I.László pénze fordult elő, XI.század végére tehető épitése igy meglehetősen biztos. Ugyanekkor épült a templomtól délre több mint 2o m-re egy 22x 9 m- nagyságu épitmény, pincéjének kváderfalazása alapján valamint a pincébe az épület pusztulásakor bezuhant gerendák jól megfigyelt szerkezete nyomán emeletes, kőépület lehetett. Az épületet a pince közepén két pillér tartotta. Trogmayer Ottó feltételezi, hogy a pince alján előkerült megszenesedett gerendaszerkezet egyrésze a pince padozata volt. A pince bejárata a déli oldalon volt. A téglalap alaku épület keleti és nyugati végéhez utóla g két szárnyat épitettek : Ny-i 9x4,5; a K-i 14,8 m. Ez az épületegyüttes közvetlenül nem kapcsolódott a templomhoz, de feltehető, hogy hozzá tartozott az az épületrész is melynek maradványairól az 1-2. templom kapcsán tettünk említést.

A negyedik templom / VI.periódus, valamint a VII.periódust jelentő előcsarnok / az előcsarnok nélküli háromhajós templom még a XII.század végén, minden bizonnyal

Kalán pécsi püspök /1181-1218/[113] idején épült, s még ugyanő építtette hozzá az oszlopszobrokkal diszitett nyugati bejáratu előcsarnokot. Az előkerült faragványok nagy része ehhez a templomhoz tartozik.

E templohoz tartozott a XI. századi - az előző templomnál leirt - épületcsoportot a templommal összekötő keleti és nyugati kolostorszárny. A keleti szárny négy helységből áll, a templom melletti helység közepén levő vaskos pilléralapozás ismeretében itt emeletes épületrészt kell feltételezni. Ez a szárny valószinüen a sekrestye és a dormitórium helységeit foglalta magába /18 x 8 m/ alapozása döngölt agyagból készült.

A nyugati szárny / 24 x 9 m / alapozása ugyancsak döngölt réti agyag, egészen biztosan az előcsarnok felépülése előtt készült, azaz a VI. építési periódussal egyidőben. A templom felőli téglalap alaprajzu helység a refektórium, a déli négyzetes helység a konyha volt, aminek jól megfigyelhető padlószintjában a berendezésre utaló, rendszerben elhelyezkedő cölöplyukakat lehetett észlelni.

Az udvar északi és keleti / s talán a déli / oldalán kőalapozásu kerengőfolyosó húzódott.
Ez a templom és kolostor 1241-ben elpusztult.

Az ötödik templom: /VIII.periódus/ A tatárjárás után úgy tünik nagyon gyorsan ujjáépitik, hiszen 1248-ban már ujra emlitik.[114] Az előcsarnok nem épül ujjá, alapfalai fölött ugyanis pénzekkel datált, a XIII.század második feléből származó sirok kerültek elő.

Ugyanez a helyzet a kolostor nyugati szárnyával is. Az udvar nyugati oldalán ekkor egyes alapozásu, É-D-i irányu keritőfalat emelnek. Nem épitik fel a XI.századi déli épületcsoportot sem, hanem annak északi fala mentén a kolostort téglafallal zárják le. Az egész monostort mély sáncárokkal veszik körül, ennek belső felén pedig az ujjáépitett épületcsoportot fallal övezik.

Szermonostor épitéstörténetét összefoglalva megállapithatjuk, hogy nyolc épitési periódusban, három fő alaptipusu épületegyüttes bővitésével és visszaépitésével kialakitott öt templom / öt meghatározott időszakban egymástól eltérő alaprajzi elrendezésü / létét lehet kimutatni. A három utolsó templomhoz az ezekkel egyidőben épült három eltérő alaprajzu kolostor épületcsoportjai tartoztak.

A monostort az 1526 őszén itt átvonuló török seregek felégetik,[115] majd török erőddé alakitják.[116]

Az egyes épitési periódusok további pontosabb korhatározása várható az emlitett Ópusztaszer-Kiszner-Tanya melletti X.századi temető teljes feltárása, a monostor feltárása során előkerült kőfaragványok részletes

művészettörténeti értékelése, valamint a monostorhoz tartozó temető rendszerének részletes elemzéséből nyerhető ujabb adatok egybevetésétől.

Irodalom: Hornyik János: Pusztaszer, a honalapitó magyar nemzet első törvényhozási közgyülése szinhelyének története, Kecskemét 1865; Göndöcs Benedek: Pusztaszer és az évezredes ünnepély, Bp. 1883; Győrffy,Tört. földr. 9o4-9o5; Horváth F. MFMÉ,343-374; Karácsonyi János: A pusztaszeri monostor kegyurai. Értekezések a történelmi tudományok köréből. XIII. A II.osztály rendeletéből szerkeszti Pauler Imre. Bp., 1899. 3-1-78; Csánky,I. 678; Marosi: Árpád-kori köfaragványok. kat.111. és 169; Trogmayer Ottó : Ásatások Pusztaszeren, Élet és Tudomány 1971/12. 546-549; Trogmayer O.: Árpád-kori kőkrónika, Delta,1973/11, 8-1o; Trogmayer O.: A kutató ásó nyomában - Az elefántcsont pásztorbot vallomása - Magyar Hirlap 1973. szept.2.,9; Trogmayer O.: Szer monostora, Művészet, 1973 /8/ XIV.évf. 2-3; Trogmayer O.: Valóság, 1977, 6.sz. Győrffy György: Pusztaszer. Müemlékvédelem 1959. III. évf. 1959.III.évf. IV.sz. 139-199; Az 197o-76 között folyt feltárás eredményeit Trogmayer Ottónak a "Gyorsuló Idő" sorozatban sajtó alatt levő könyve kézirata alapján ismertettem. Ettől csak az épitési periódusok csoportositása /IV.a-b periódus,/, a VII.periódus tornyainak nyugati hosszlokzat,illetve az előcsarnok helyén való feltételezése, illetve a templomok csoportositása esetében tértem el. E véleményeket Trogmayer Ottóval egyeztettem. Itt mondok köszö-

netet, hogy a kéziratot és a monostornak a feltárás alapján készült alaprajzát disszertációmhoz felhasználhattam.

24. SZER - PLÉBÁNIATEMPLOM : V.ö. I.fejezet.

25. SZŐREG - MONOSTOR

A település első említése: 1000 után / Z e w r e g /,[117] a monostor első említése: 1192[118] / M o n a s t e r i i S a n c t i Ph i l i p p i /.

Nem dönthető el biztosan, hogy bazilitas vagy bencés alapitásu monostor volt.[119] Bács és Zala megyében voltak birtokai, 1233-ban 1000 kősó részesedést kapott a beregi egyezményben. Apátját /Leontinus/ 1247-ben királyi megbizatással Tápéra küldik.[120] Ebből sejthető, hogy a tatárjárás alatt nem pusztult el, minden valószinüség szerint az 1280-82-es kun lázadás során pusztult el.[121]

A monostor helyén két izben folyt ásatás egyelőre még nem tisztázta építéstörténetét. Reizner János és Tömörkény István 1904-ben végzett ásatásai során[122] a monostordombon egy kisméretü, XIII.század végére datálható templom falainak részletét tárta fel, melynek Északi csonkja még ma is áll/ ld.: Szőreg-plébániatemplom/.

A domb keleti végén vastag falrészletet tártak fel, melynek falrakási rendszere kétféle volt. Felül 30x 19 x 5, illetve 33 x 19 x 5 m-es téglákból, feltehetően a XIII-század végére vagy a XIV.századra utaló téglaméretekkel. A fal alsó része, mely a felső kijavításakor hibás téglákból készült későbbi kiegészítés. Reizner itt találta másodlagosan befalazva a fehér márvány oszlopfőt és ablakkeret részletet mely ek alapján Reizner és Dávid Katalin a ravennai San Apolinare Nuova-ban található analógiákra hivatkozva egészen korai Ajtony-kori épitést tételeznek föl.[123] A magunk részéről ezt a korbatárpzást nem tartjuk megalapozottnak, a XII.századnál korábbinak e faragvány aligha tekinthető.

Magát a monostort a Reiznerék által feltárt falrészletek - Dávid Katalin szerint a tatárjárás után épült plebániatemplom körülött levő temető kerítőfalai, melyet a monostor tégláiból emeltek[124] és az 1977-ben végzett feltárások már részben körülhatároljják. A mai templomromtól keletre előkerültek a kolostor alapfalai, a több mint 20m hosszu refektórium egy méter széles, döngölt egyag alapozása, mely a déli oldalon egy un. opus picatum /halszálka-technika/ rendszerrel épült korábbi, az egész kolostort körülvevő erődfallal záródik. A padlója ugyancsak döngölt agyagból készült.[125] A Reizner J. és Dávid

Katelin által XIV.századinak tartott keritőfal kora igy lényegesen idősebbnek tartható. Pontos korhatározásra csak a jelenleg is folyó feltárások befejeztével kerülhet sor. Az emlitett faragványtöredékek alapján a monostor templomát egy hárombajós impozáns románkori épitménynek tartják.[126] Biztosan a kolostorhoz tartozó templom nyomai ez ideig azonban nem kerültek elő, igy a teljes feltárás előtt bármiféle következtetés elhamarkodott lenne. Az alább tárgyalandó plébániatemplom előzményéről /a XIV.századi plébániatemplom magvát kézező korábbi románkori kis templom/ sem lehet egyértelmüen megállapitani még, hogy milyen kapcsolatban volt a monostorral. Méretei ugyan arra mutatnak, hogy nem lehetett az előkerült nagyméretü kolostorhoz tartozó templomépület. Vannak példák arra is, hogy ehhez hasonló méretü, kis szerzetesi templomhoz ugyancsak nagyméretü kolostorépület csatlakozott / Szentlélek, XIII-XIV.századi pálos monostor /.[127]

Irodalom: Ambrus József: A szöreghi apátság romjai. Szegedi Hiradó, 1875 április 16; Bálint S., A szögedi nemzet, 225-226; Borovszky, II, 543; Dávid, 28-30; Genthon, 284; Győrffy, tört.földr. 873; Juhász Kálmán: Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter, 1927, Münster,1927, 21.; Juhász Kálmán: Hajdani monos-

torok a csanádi egyházmegyében. Bp.1926,118.; Karácsonyi Péter: Szőreg középkori története. Szőreg és népe, 67-88; Tömörkény István: A szőreghi templomromok, AÉ /1904/ 326-332; Trogmayer Ottó: Szőreg őstörténete. Szőreg és népe, 51-66.

26. SZŐREG - PLÉBÁNIA TEMPLOM:

Első említése: 1333.[128] A falu papja pápai tizedként 1 gs-t fizet. A templom 5 m magas, 5,80 m hosszu és 0,90 m vastag északi falmaradványa ma is áll, az északnyugati sarkon levő támpillérrel. Téglatemplom, döngölt agyagalapozással, rendszertelen falrakással. Északi oldalán négyzet alaprajzu sekrestyével. A hajóban a Reizner-féle ásatás alkalmával téglalápcsőfok került elő. Ugyanekkor féloszlopok idomtéglái és freskótöredékeket is találtak.

Az 1977-es, Trogmayer Ottó által végzett ásatás megnyugtatóan tisztázta a kis templom építéstörténetét. Két szakaszban épült, az első építmény kisméretü, csaknem négyszög-alaprajzu hajóval és határozott patkós szentélyzáródással. Korbatározó leletek nem kerültek elő, de alaprajzi elrendeződése egészen korai, feltétlen XI.századi eredetre utal. Tarnaszentmária, Felsődörgicse, Székesfehérvár-Rózsa utca, és a régészeti illetve művészettörténeti kutatás által érthetetlenül és értelmetlenül mellőzött gellértegyházai templom jellegzetes alaprajza ismeretében

nem csak e templomtilus XI. századi csoportjának léte, hanem a Dél- Alföldön oly sokat emlegetett, valójában semmiféle régészeti bizonyitékkal elá nem támasztott bizánci épitészeti hatás kézzelfogható megjelenését látjuk ennek a csoportnak Dél-elföldi korai megjelenésében.[129] Pusztán az alaprajzi forma alapján fel kell vetni, hogy Szőreg ebbe a korai, bizánci hatást mutató, első izben itt körvonalazott /v.ö.: II. fejezet 96.old. és 89.jegyzet / csoportjába tartozik.

A XIII. század végén ezt a templomot épitik ujjá és bővitik gótikus támpillérekkel. A templom északi falához négyszögletes épületet / sekrestye/ csatoltak. A korábbi kőalapozásu patkós szentélyzáródásu templom kapcsolata a monostorral azonban egyelőre bizonytalan.

Irodalom: V.ö.: Szőreg-monostor.

27. TÁPÉ

A település első temploma : 1138 / T a p a i /[130]

Részben vőrföld, részben hercegi birtok. E faluból Álmos herceg 20 szolgát a dömösi prépostságnak adományozott.

A jelenlegi templom buesunapja: Mihály arkangyal ünnepe, ami talán arra utal, hogy a középkori templom

petrociniuma Szent Mihályhoz kapcsolódott: Bálint Sándor ebből arra következtetett, hogy a mai tápai templom eredetileg Szent Mihály nevére szentelt temetőkápolna lehetett és csak egy régebbi, nyugatibb emelkedésen épült templom pusztulásával vált a falu plébániatemplomává.[131]

A templom: Középkori részletként csak a szentély és a torony alsó része maradt fenn. Szentély e a nyolcszög öt oldalával záródó; négy kétszakaszos támpillérrel, belül bordás boltozattal. A szentély falait belül középkori, talán a 12 apostolt ábrázoló freskók diszitik. A jelenlegi állapot 1940-es évek eleji átépités eredménye. A középkori templomot ekkor az uj templom keresztházjával alakitották át. A templom a XIII.század második felében épült, feltehetően korábbi, Árpád-kori templom falainak felhasználásával. Az Árpád- kori templom létére utal a gótikus szentély diadalivének sélkörös ive, a falakban másodlagosan felhasznált korai méretü téglák / 24 x 14 x 4,5 és 22 x 15 x 4 cm ; a XIII.század másdik felében használt téglák méretei a szentélyben: 32 x 16 x 6,5 cm és 30 x 15 x 6,5 cm /.[132] s ezt igazolja az 1935-ben végzett kisebb ásatás eredménye is: A diadalivtől 9,24-mre a hajóban korábbi keresztfal /?/ alapozása került elő,

a fal záróköve ma is a templom É-i fala alapozásában van. Az alapozás mélysége: 129 cm. Ugyancsak egy korábbi templomra utal a padlástérbe nyuló diadaliv körfestése is.[138] A szentélyben levő átjárót valószinüen korábbi szoborfülke áttörésével alakitották ki, a fölötte levő körirat maradványa / M...A / talán az itt állott egykori szoborra utal.

A torony alsó része két szakaszos, saroktámpilléres, a felső rész és a toronysisak barokk-kori.

Irodalom: Bálint S, A szögedi nemzet, 229; N.Czike Gábor: Adalékok a tápéi templom történetéhez. Szeged, 1939; Henszlmann Imre: Honi müemlékeink hivatalos osztályozása. AÉ, 1887, 349; Jankovich Dénes: A tápéi templom épitéstörténete / a szerző tulajdonában levő kézirat/; Kristó Gyula: A középkori Tápé: Tápé tört.és népr. 50; Osváth Tibor Ottó: Egy halálraitélt Árpád-kori templom . Függetlenség, 1939. márc. 19; Győrffy, tört.földr.905; Römer Flóris: Egyveleg. AÉ. 1870-1871, 306; A tápéi templom bővitése és helyreállitása. Technika, 1941, 8.sz.324-35 .

27. UR NÉPE

A település első emlitése: 1462. Ekkor már puszta,

temploma szokatlan, háromkarélyos szentélyzáródású. A hajó téglalap alaku, rétegesen döngölt sárga és fekete réti agyag.

Helye: Hódmezővásárhelytől K-re 9 km, Batida, Csomorkány, Fecskés, Peres-kutas és Férged között.

A feltárást 1893-ban Pető Ferenc végezte. Az 1462-ben emlitett Urnépe faluval való azonositása kétséges. Helyét régészeti terepbejárás során azonositottuk, a templomhoz tartozó település felszini leletei kizárólag 1241 előtti időből valók.[134] Ugyanez az eredménye az emlitett 1893-as ásatásnak is: bronz "S"-végü hajkarikát, és kigyófejes karpereceket tártak fel a templom körüli temetőből. Ilyen - biztosan 1241 előtti leletanyaggal korhatározott - háromkarélyos szentélyzáródású templom nagyon ritka; ez esetben is felvethető lenne egy korai, bizánci hatás, azonban a templomot és a templom halmát az 1910-es években elhordták. Hitelesitésre már nem kerülhet sor.

Irodalom: Szeremlei, II, 442,-446.

J e g y z e t e k

[1] Szabó Dénes: A dömösi prépostság alapitólevele /1138/ /1329/. Magyar Nyelv, XXXVI. /1936/ 132-134.

[2] Győrffy Gy.: Tört. földr. 895.

[3] Cs. Sebestyén Károly: Az algyői templom. Dolgozatok, V. /1929/ 132-138.

[4] Bálint S.: A szögedi nemzet.[143] A váczi egyházmegye történeti névtára. I., Vác. 1915, 393.

[5] Tömörkény István: Ásatások Al-Győn. AÉ, 26 /19o6/ 443.

[6] Győrffy: Tört. földr. 847.

[7] Salig L. /SzMFM/.

[8] Szeremlei, II. 297.

[9] Szeremlei I. Szulejmán /1519-1566/ és IV. István /1161-1173/ korinak határozta meg. A korrekcióért Nagy Ádámnak /Kecskemét, Katona József Múzeum/ tartozunk köszönettel.

[1o] Reizner János: A régi Szeged. II. Szeged, 1887. 18.

[11] Gyárfás, III. 1o7., 226. sz. okl.

[12] V.ö.: II. fejezet 9o. jegyzet, valamint Bálint, Szögedi nemzet. Első rész.

13 F., X, VII. 893.

14 Szeremlei, II. 3o6-3o8.

15 Saliga L.

16 Szeremlei, II. 314.

17 Dávid, Csanád vm. 35.

18 u.o., 35.

19 Genthon, 131.

2o Reizner János: A Szeged-csorvai füstölő. AÉ, 1895.364.

21 U.o.: és Entz Géza: A Szeged-csorvai bronz - tömjénező. MÉ. 1957. 11-16.

22 Csánky, T. 619.

23 Szentes, 4o.

24 Borovszky, T. 6;II. 15o, 151.

25 Győrffy, Tört. földr. 894.

26 Gyárfás, III. 681.

27 Árpád-kori kőfaragványok, 1o9 /184. old./ Trogmayer: Valóság, 99, 94.

28 Nagy Zoltán: A szegedi kőbárány II. Tiszatáj 1947. ápr. I. évf. 2.sz. 21.

29 Szabó Dénes: A dömösi prépostság alapitólevele /1138-1329/. Magyar Nyelv. XXXII /1936/ 132.

30 Győrffy Gy.: Tört. földr. 894.

31 Zsilinszky I. 97.

32 Pamer Nóra: Cserebökény, ecserpusztai templomrom. Rég. Füz. 15 /1962/ 84.

33 Győrffy Gy.: Fört. földr. 895.

34 Kovalovszky Júlia: Középkori falvak régészeti kutatása. Rég. Füz. II. 13 /1971/ 25. és László Gyula: Felgyő-Gedahalom. Rég. Füz. 1968. ser. I. No 21 /83/ 62 /A Méri által feltárt templomon kivül egy korábbi, agyagalapozású templomról is beszél/.

35 Győrffy, Tört. földr. 857.

36 Szentkláray Jenő: A Csanád egyházmegyei plébániák története I., Temesvár, 1898. 123, 29o / Pár 1552. mint pusztát emlitik: Szeremley: II., 343/.

37 Bálint Alajos: MFM Rég. Ad. 68-76 /1965-ös leletmentés/.

38 Dávid, 54.

39 Genthon, 224.

40 Györffy, Tört. földr. 896-897.

41 Bálint Alajos: Csongrád-Keskény. Rég.Füz.11/1959/; MFM. Rég. Ad. 371-76.

42 Györffy, Tört. földr. 878.

43 Borovszky, II. 632.

44 Dávid. 45-47.

45 Dávid Katalin meghatározása alapján. i.m.47.

46 Kozák K., MFMÉ, 1976-77/1. sajtó alatt. A kézirat rendelkezésünkre bocsátásáért itt mondunk köszönetet.

47 Csánky T. 7o1.

48 Szeremley: II. 4o7.

49 Zsilinszky: T. 1o3.

5o Saliga, MFM. Rég. ad.

51 Szeremley: II. 4o8-4o9.

52 Csánky, 683.

53 Győrffy Gy. Tört.földr. 9ol.

54 Cs.Sebestyén, Szeged templ.29-68.

55 Kozák Károly: A szegedi Szent Dömötör templom épitéstörtének kérdései MFMÉ, 1966/67-2; 148-149.

56 Cs.Sebestyén, Szeged templ.37.

57 u.o., 44.

58 u.o.,37.

59 u.o.,38.

60 Csánky, 677.old.és 1-4.jegyzet.

61 Föld és Ember VIII /1928/ 1.szám; Eperjessy Kálmán: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. 56 + XX,Szeged,1928; Cs.Sebestyén, Szeged templ. 21 /de Beaulaincourt ingénieur, baron de Gothe által készitett 1686-os, illetve a Marsigli féle gyüjteményben levő /No.21.C.4o,p.b./ 1689-es térképeket ill.vedutákat közli/.

62 Bálint S.MFMÉ, 1958/59, 194.

63 Entz Géza: Kőtár,15-16.

64 Cs.Sebestyén, Szeged templ, 1o-14.

65 F, II. 356; Cs.Sebestyén, Szeged templ,14.

66 Győrffy György: A szávaszentdemeteri görög monostor XII.századi birtokösszeirása. Az MTA Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei, II /1952/, 3-4.szám, 36o.

67 Kozák, MFMÉ,194.

68 Győrffy, Tört.földr.900.

69 Nagy-Papp, Szeged,32.

70 Reizner, III.,20.; Győrffy,Tört.földr.901.

71 Nagy-Papp, 32-34.

72 Győrffy, Tört.földr.901-902.

73 Cs.Sebestyén, Szeged templ.79.

74 F., II.356.

75 Cs.Sebestyén, Szeged templ.75.

76 Entz, Kőtár,1o-13.

77 Győrffy, Tört.földr.902.

78 Entz, Kőtár,1o-11.

79 Reizner,III,1o.

80 Cs.Sebestyén, Szeged templ.87; Reizner,III.27,187-188.

81 Reizner, III.138.

82 Cs.Sebestyén, Szeged templ. 89.

83 Az épitési periódusok leirását Cs.Sebestyén Károly munkája alapján végeztem /Szeged templ.93-123/.

84 Borovszky, II.219.

85 Saliga L.,MFMÉ Rég.Ad.,és Szeremlei,II.323.

86 Szeremley, II325.

87 Dugonics Társ.Évk. II., 178-180.

88 Szeremlei, 327-328.

89 Csánky,703.

90 Saliga L., MFM. Rég.Ad.és Dolg. 1928.

91 Knauz, 294; Fuxhoffer, 232.

92 Zs.O.IT,120.

93 Györffy Gy. /Szerk/: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról, Bp.1958,123-124.

94 U.o.: 101,129.

95 Knauz, 292-293.

96 Karácsonyi, 11; Trogmayer: M, 3; Horváth F,MFMÉ, 364.

97 Trogmayer, M.,3; Horváth F,MFMÉ,364.

98 Györffy, Tört.földr. 904.

99 F., IV/3,315.

100 Inczefi Géza: Sövényháza és vidékének földrajzi nevei. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. Szeged,1958,110.

101 Györffy, Tört.földr.904-905.

102 Karácsonyi, 11.

103 Göndöcs

104 U.o., 72 /Göndöcs Benedek részvételével/.

105 Török Aurél elföldi ásatásai. AÉ, 5 /1885/ 149.

106 Csongrádi Ujság, 1907,aug.18.,V.évf.33.sz.3.

107 Trogmayer O.: Pusztaszeri ásatások. Pusztaszer, a Csongrád Megyei Muzeumok Igazgatóságának ismeretterjesztő kiadványe, Szeged,1977,8.

108 V.ö.: 164.old., és 11o.jegyzet.

109 1832-ből származó festményről készült metszet Göndöcs B. i.m.

110 Az északi oldalszentély és a szerzetesi kórus égnaki fala találkozásánál,olyan vaskos pilléralapozások kerültek elő, melyeknek csak egy itt állott torony feltételezése mellett lehetett funkciója.

111 Ezt Trogmayer Ottó vetette fel az 1832-es ábrázolás kapcsán.

112 Horváth F, Ópusztaszer-Kiszner tanya. Rég.Füz I./Ser.I. No.27/ 1974,117; Horváth F, MFMÉ,364.

113 F., IV/3, 315. és Karácsonyi , 12.

114 F., IV/2, 24; Karácsonyi, 17; Hornyik, i.m.112.

115 Kemálpasazáde, 27o.

116 V.ö.: I.fejezet 164.jegyzet.

117 Györffy, Tört.földr.873.

118 U.o.873.

119 Karácsonyi Péter: Szőreg középkori története. Szőreg és népe / 67-88;/73.old/; Dávid, 28.

120 Reizner, IV.,3.

121 Dávid, 28, Karácsonyi Péter,i.m.: 79.

122 Tömörkény, AÉ,1904,326-332.

123 Dávid, 28, éa Tömörkény, AÉ /1904/ 328.

124 Dávid, 3o.

125 Trogmayer, Szőreg őstörténete, 64.

126 Dávid, 28; Trogmayer, Szőreg őstörténete, 64.

127 Dercsényi Dezső: Románkori épitészet Magyarországon. Bp,1972,159 old, és 1o8.ábra.

128 Győrffy, Tört. földr.

129 V.ö.: II.fejezet 93-97; valamint Székesfehérvár-Rózsa utca: Kralovánszky Alán-Éry Kinga, Élet és Tudomány, 1977/33.

130 Györffy, tört.földr.9o5.

131 Bálint S, A szögedi nemzet.229.

132 N.Czike Gábor: Adalékok a tápéi templom épitéstörténetéhez, Szeged, 1939.

133 U.o.

134 Saliga L. azonositása MFM Rég.Ad.

Szegedi Tudományegyetem Könyvtár

A III.fejezetben alkalmazott rövidítések:

AÉ = Archaeológiai Értesitő

Árpád-kori kőfaragványok = /Katalógus/ Szerk.: Tóth Melinda és Marosi Ernő. A Székesfehérvári István Király Muzeum Közleményei D sorozat 12l.

Bálint S, MFMÉ, 1958/59 = Egy ismeretlen régi szegedi városkép, 191-196.

Bálint S, Szögedi nemzet = A szögedi nemzet. A szegedi nagytá népélete .Első rész.MFMÉ, 1974/75-2. Szeged,1976.

Borovszky, I. = Csanád vármegye története 1715-ig. I. 1896. /II.köt, 1897/.

Csánky = Csánky Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I.köt.Bp.1890.

Dávid = Dávid Katalin: Az Árpád-kori csanád vármegye müvészeti topográfiája. Müvészettörténeti Füzetek 7. , Bp.1974.

Dolg. = Dolgozatok a M. Kir.Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szerk.:Buday Árpád.

Entz, Kőtár= Entz Géza: Kőtár.Móra Ferenc Muzeum, Szeged.

F. = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opere Georgii Fejér. I-IX., Budae, 1829-1884.

Fuxhoffer = Fuxhoffer-Czinár: Fuxhoffer benedictini Pannoni Monasteriologiae Regni Hungariae libri duo totidem tomis comprehensi.

M = Művészet.

MFMÉ= Móra Ferenc Muzeum Évkönyve

MFM Rég.Ad. = A Móra Ferenc Muzeum Régészeti Adattára

MNy = Magyar Nyelv

Genthon = Genthon István: Magyarország művészeti emlékei. 2. Duna-Tisza köze,Tiszántul,felsővidék. Bp. 1961.

Göndöcs = Göndöcs Benedek: Pusztaszer és az évezredes ünnepély. Bp.1883.

Gyárfás = Gyárfás István: A jász-kunok története.III. Szolnok, 1883.

Győrffy, Tört.földr. = Győrffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti Földrajza. A-Cs.Bp.,1963.

Hornyik = Hornyik János: Pusztaszer, a honalapitó magyar nemzet első törvényhozási közgyülése szinhelyének története. Kecskemét,1865.

Horváth F, MFMÉ,= Horváth Ferenc: Szer plébániatemploma és a település középkori története. MFMÉ.1974/75-1, 343-374.

Karácsonyi = Karácsonyi János: A puszta-szeri monostor

kegyurai /székfoglaló/. Értekezések a történelmi tudományok köréből. Kiadja az MTA. 17.köt.Szerk.: Pauler Imre, BP.1899, 1.szám, 1-78.

Kemálpasazáde = Kemálpasazáde: Mohács-náme.Kiadja Turi J., Török történetirók I. Bp. 1893.

Knauz = Knauz, Ferdinandus /ed/: Monumenta ecclesiae Strigonirnsis. I-II, Strigonii 1874-82.,III.ed= Lodovicus Crescens Detek, Strigonii,1924.

Kozák, MFMÉ = Kozák Károly: A szegedi Szent Dömötör templom épitéstörténetének kérdései, MFMÉ, 1966-67/2,143-149.

Nagy- Papp:Szeged = Nagy Zoltán - Papp Imre: Szeged, Bp.1960.

Reizner = Reizner János: Szeged története. I-IV.Szeged, 1899-1900.

Saliga L.MFM.Rég.Ad = Saliga László topográfiai gyüjtése a Móra Ferenc Muzeum régészeti adattárában.

Cs.Sebestyén:Szeged templ. = Cs.Sebestyén Károly: Szeged középkori templomai. A Szegedi Városi Muzeum Kiadványai. VIII , 1938.

Szentes = Magyar városok monográfiája III. Szentes. Bp.1928.

Szeremlei = Szeremlei Sámuel: Hódmezővásárhely története I-V. Bp.- Hódmezővásárhely,1900-1903.

Szőreg és népe = Szőreg és népe /tanulmányok/ Szerk.: Hegyi András. Szeged,1977.

Rég.Füz. = Régészeti Füzetek

Tömörkény, AÉ,1904 = Tömörkény István: A szőreghi templomromok AÉ, 1904, 326-332.

Trogmayer , M = Trogmayer Ottó: Szer monostora. Művészet, 1973,/8/ XIV.évf.2-3.

Trogmayer, Szőreg őstörténete= Szőreg és népe/tanulmányok/. Szerk.: Hegyi András.Szeged, 1977. 51-66.

Trogmayer, Valóság: Trogmayer Ottó:Szertől Pusztaszrig. Régészeti problémák a Dél-Alföld középkorának kutatásában. Valóság,1977/6.,95-99.

Zsilinszky = Zsilinszky Mihály: Csongrád megye története. Bp.1897.

ZS.O. = Zsigmondkori oklevéltár. Összeállitotta Mályusz Elemér.II/2., Bp.1958.

Attila József Tudományegyetem Könyvtár SZEGED

IV. HELY ÉS NÉVMUTATÓ AZ I-III.FEJEZETHEZ

Agnus Dei, 133.
Ajtony,34,35,36,60,172.
Albey monostor /Algyő?/,126
Algyő,Szt.Anna templm, 124
Alpár, 30,32,62
Alsó Csengele, 66,67,97,99
Alsóvárosi templom, 156
Ambrus József, 173
III.András,38
Anonymus, 28,29,30,32,33,34, 35,57,58,59,160
Aracs,24,164
Ács, 95,96
Ágostházy László,53
Álmos herceg, 124,133,175
Áronmorotvája,62
Árpád vezér,28
Árva János,131
Balatonfüred-temető,26,53, 54
Balatonfüzfő, 51
Balmaz,26
Balla Antal, 119
Banner János, 107,159
Batida, 126,178
Bácskai Vera,61,62
Bálint Alajos,48,49,52,55,82, 89,107, 109,110, 111,112,113, 114,115, 137, 160
Bálint Sándor,111,126, 136, 148,151,157,159, 173,176,177.
Bárányné /ld.Obrerschall Magda/.
Báry /család/40,41,ld. még György.
Beregi egyezmény,171,
Berettyóujfalu,24
Berhida,25,53
Bécs,87,171
Békéssámson,49
I.Béla,142
III.Béla 127,131,141, 158
Bíborbanszületett Konstantin,59
Biró B.,141
Blasy de Zeer,Antonius, 42
Boda Jenő, 51
Bod /birtokos/,126
Bogárhát /ld.Csengele-Bogárhát/.
Boldogságos Szüz Mária 160
Bor-Kalán nemzetség,31, 34, 35, 39,160.
Borovszky Samu,132,136, 141, 159,173.

Borsa /Zemplén m./ 94,96
Borsa Gedeon,59,
Bot-ér, 126
Botva-mocsár,3o
Bőd-rév, 3o
Brassó, 39
Buda,39
Budajenő,25
Budai /Prága,St.Jiri templom/ 94
Budenz János,61
Burha,62
Cegléd-Madarászhalom,48, 82,83,9o
Cibulka, 94
Czeglédy /Sz/ Ilona,51, 53,54
N.Czike Gábor,177
Csaj-tó,27
Csalléry Gábor, 8,132,135, 16o
Csanád nemzetség,/Belegin ág; Telegdi-ág/,137
Csánky Dezső,38,6#,132,142, 17a
Csecsató, 24,49
Csele,32,33,41,16o
Csengele-Bogárhát 48, 67, 1o6,127,129
Csengele-Templomhalom, 66, 98, 99,129.
Csenger,25
Csemegi József,116,141,148
Cserebökény, 134
Csertán-nemzetség,1oo
Csokord, 62
Csomorkány,129.178,
Csongrád /vár/,3o,32
Csorva /Ruzsa/ 66,131
Csorvai füstöl6,131,132
Csólyos,49,1o3,1o4
Dávid Katalin,13o,131,136, 139,14o,141, 159,172,173.
Deák F. /ld.Nagy I./
Debrecen,55
Dercsényi Dezső, 5o,53
Diósy M.,48
Divéky Adorján 64,
Dolné Jamna,26
Donáttornya,132
Dorozsma-monostor,132
Dóc,142
Dömösi prépostság,124,175
Drazovce /Zobordarázs,Nyitra megye/ 94.
Dudás Gyula, 147,157
Dugonics András, 151,159
Dugonics Társ./Évk./,151
Ecser,133,134
Ellési család,41
II.Endre,158,159
Endrei Valter,92,115
Entz Géza 26, 53, 54, 55, 1l6,131,149,151, 153,154.

Eperjessy Kálmán,131,151
156.
Esztergom, 23,50
Et /vezér/, 58
Ete, 30,31,33,58,160
Etu, 58,
Égenfa,62
Éry István,49,51
Fábiánsebestyén,104,134.
Fecskés,178,
Fedémes, 26
Fehér Géza /Ifj/,109,110,
112,113,114
Fehér Mátyás, 59
Fejér, György,58
Fejér-tó,104
Felgyő-Gedehalom,135
Felsőcsengele,66,99,100,
103.
Felsődörgicse, 174
Felsőőra,23, 94, 96
Felsőszentkirály,49
Felsőváros,151
Férged,178
Foltiny, I.,49,52,109,114
Földeák /Óföldeák/,135
Földvár,41
Franyó Mihály,105
Fuxhoffer,D,60
Fügedy Erik,61,62,63,64
Garamszentbenedek /apátság/
137.
Gedei István, 48
Gellén-homok, 97, 127
Gellértegyháza,/Békés m/82,
94, 96
Gengeltelke, 103
Gercse, 51,93,96
Gerevich László, 109,110,112,
115,157.
Gerevich Tibor,50,93,97,115
147
Gerény-Körtemplom,95
Gerő László,117
Gervers,Molnár Vera,117
Gesta Hungerorum, 32,34,57,
160
Géza fejedelem,31,33,34,36
Göndöcs Benedek,7,46,47,160,
164, 170
Gyárfás István, 118,121,122,
123,133
György /László fia/,40
Györffy György,28,31,32,35,36,
46,56,57,58,59,60,61,62,
63,120,123,122,125,126,
127,133,135,136,141,150,
170,173,177.
Gyulák, 34,35
Gyümölcsény erdő 28
Havi Boldogasszony temploma,
ld.Szeged...
Hács-Béndekpuszta, 52
Háromfül 62
Hinga,90
Honszlmann,Imre 157,177
Horcsény /Nógrád megye/,94
95

Hoffer Tamás 121
Hontvarsány 26
Hornyik János 7,45,46,63
64, 65,119,121,122
128,170
Horpolyás,62
Horváth Béla,89,108,110,113
Horváth János 59,
Horváth Ferenc,56,115,122,
128,170.
Hódmezővásárhely 126,129,
158,178
Hunyadi János, 141
Ilija /Illés,Hont m/,94,
96.
Inczefi Géza,45,63
Ipolyi Arnold,131,157
I.István 31,33,34,36,60
II.István 136
III.István 158
IV /Szeri Pósa/István,40,
41,42
V.István, 89
István Nádor 104
Ivánkovics János,157
Jankovich Dénes, 177
Jegorij,/Szent György/86.
Jenő /törzsnév/,35
Jerney János,158
Johanniták,141,156.
Josephinische Aufnahme,105
Juhász Antal 60
Juhász Kálmán 173
Kalan,a nemzetség őse 31,
33,36,160
Kalán pécsi püspök 32,59
168
Kalmár János 112
Kammerer, ld.Velics
Kaltschmidt Ábrahám,45,66,
97,128
Kapornak, 41
Kaposvári J.121.
Kaprevár, 35
Karácsonyi János 32,33,58,
59, 61,62,63,64,170
Karácsonyi Péter,174
Karcag, 95,124
Kardoskut,/hatablak/,24,26
Karsai Gáza,59
Kassa,87
Kaszaper,24,52
Kápolai tábla/Ópusztaszer/
7
Kápolarét /Ópusztaszer/,7.
Kápolnai erdő / " /,7.
I.Károly 40,160
Károly Róbert,ld.I.Károly
Kecskemét 43,45
Keleses,62
Kemálpasazáde,41,46
Kerektő,62
Kereset,66
Keszöny /Csongrád-Keszöny/,137
Kevacsics József,123
Khuen Antal gróf,7,160

Kisbán S.,121.
Kiskilid,62
Kiss Ákos,53
Kisbény,23,26
Kisdisznód,23
Kisgutor,25
Kiskunfélegyháza,102
Kiskunfélegyháza-Templom-
halom,48,81
Kiss Mária,Hortenzia,141
Kistelek,66
Kiszombor,95,137,141
Kiszombori freskók,139
Kiszner tanya /ld.Ópuszta-
szer-Kiszner tanya/
Kigyóspuszta,48,49K.
Kliz-Hradista /Kolos-
Hradistye, Nyitra/m.94
Knauz,Ferdinánd, 61
Knotik T. Márta, 5o,1o8
1o9,112,115,128
Kokad,62
Kolenany /Kolony,Nyitra m/,
94
Kolozsvár, 39
Koller,J.,59
Konecny,Lubomir, 111
Koppány Tibor, 51,53,54,
116,112
Korek József, 49,52,1o9,
114
Korgó,62
Koroknai, Gyula 51
Kovalovszky Julia,56,57
Kovács Béla 27,49,55,6o
11o,112,114
Kovács László 115
Kozák Éva,53
Kozák Károly,24,51,53,
55,116,117,139
143,144,147,149,
151.
Kórógy-ér 132
Kömpöc-szállása 1o4
Körtvélyes 4o,62,142
Körtvélytó,28,3o
Kőrös 34
Krekkó,42
Kristó Gyula,34,59,6o
118,177
Kulan/ld.Kalan a nemzet-
ség őse/.
Kulcsár Péter 35, 6o
Kürt, 35
Kürti Béla 6o
Ladány 35
Lábatlan 51
Lándor /Nándor/ 27
I.László 167
Látrány-Rádpuszta, 24,51
Leontinus apát 171
Leszih Andor 49,
Linzbauer F.,122
Lugosi Döme,158
Lukács-féle Mária Kápolna
147
Lux Géza 53
Magony tanya 29

Majosszállása 104
Makk Ferenc ld.Kristó Gy.
Makó-Mezőkopáncs 86
Maksay Ferenc 61,120,121
Maros, 34
Marosi Ernő 50,52,170
Marsigli,149,152
Matók Béla, 131
Mágocs-ér,132
Mályusz Elemér,56,62
Mándoky K.István,121.
Mátyás /kir/.42,63,87,88,
104,112,148,152
Mencl V.,54,55,116
Merhautova, A, 53,54
Merta,Jiry,111
Mesterházy Károly,48,52
118
Meszlen,26
Mezőkovácsháza,24,52
Méri István 52,55,56,111
112,121,135
Mihály /arkangyal/ ld.
Szt.Mihály
Mindszent-Algyő /urad/,
143
Mohács-Csele patak 84
Molnár Vera 97
Moravcsik Gyula 59
Morotva 62
Móra Ferenc 49
Mucsi Mihály 51
Muhi 49
Müllerova A, ld.Wirth,z,
Nadab, 87
Nagy A. 47
Nagybörzsöny 26,54
Nagy Emese,93,94,95,96,
115,117
Nagy Gy.lsd. Nagy I.
Nagy Gyula 57
Nagy I.-Deák F.-Nagy Gy.58
Nagy Imre-Tasnádi Gyula,62
Nagy Lajos,49
Nagylak 86
I.Nagy Szeder,119,128
Nagytállya 49
Nagy Zoltán 133 , 150,151
158
Nagyvázsony 25, 53
Nádasd, 93,96
Nascsa, 62
Nádasté 62
II.Nána /I.Pósa fia/32,41,
42
Nemes Klára,65
Nikássy Lajos,141
Nyáregyháza -Pusztapótharaszt
90,
Nyársapát 26,55
Nyitra 93,96
Nyék 35
Nyitra-Parovce 94
Nyiri Antal 56
Oberschall B.Magda,49,85,109
110,112,113,114
Olsz Ernő /Ifj/,114
Olasz E.49.

Oláh Imre 126
Oltvay Ferenc 62
Oltványi Pál 136
Ond, 30,31,32,33, 57,58,160
Ongor János,42
Orgondaszentmiklós,49 83, 84,101
Orosháza 56,57, 60
Országh /Guti/ Mihály,42
Orthanky /Beszterce, Bors m/,94
Ortvay Tivadar,58
Osváth Tibor Ottó 177
Osztra 27,62
Óföldoák ld.Földeák
Ópusztaszer,7,92
Ópusztaszer-Kiszhor tanya 29,56,166 169
Ószentiván, ld.Szent Iván.
Öttömös 49,66,102
Ód, 31,58
Óriszentpéter 26
Pakony 49
Pallavichini 45
Papp Imre,150.151
Papp László 114
Pauer Nóra, 134
Parádi Nándor 52,113
Patka, 43
Pauler Imre 58, 570
Pálóczy Horváth A,49,55,119, 120 és 128
Pehtz János 105
Percsorai major 142
Pereskutas 178
Perlak 43
Pesty Frigye,63,64
Peszik, 43
Pető Ferenc,158,178
Pécs, 50
Pécsvárad 41
Picsó 62
P.mester ld Anonymus
Podolin,93,96
Potvorov, 26
Praedium Zer,44
Prága, 25,26,27
Pusztaszer,82,95,96,
Pusztapótharaszt-ld. Nyáregyháza
Radocsay Dénes 112,141,
Radvánszky Béla 113
Rakacaszend 26,55
Rárós 141
Rásonyi Lászlo, 98,119,128
R.Rátkai I,54
Reizner János 45,98,105,119 121,122,129,131,143,156 158,171,172,174
Révész István 51
Römer Flóris 46,160,164,177

Ruzsa ld.Csorva
Salgótarján 49
Saliga László,45,1o6
Sandrart,von Jacob,43
Sankt Gallen 33,166
167
Ság 137
Sándor G.Mária 88,112,
113
Sáp 32
Sáregyházi ut 27,160
Shafarik Olga,122,114,
115
Scherer Ferenc 116,117
Schrauf Konrád,64
Schulmann Mirkó,112,114
115
Schupiter Elemér 132
Sebestyén Cs.Károly 52
126,143,144,145
147,148,149,153
156,157,158
Sedlmayr János 53,54
Selmeczy László 83,1o8,
111,12o,121.
Sirok-Rozsnakpuszta,26
Somlószőlős, 25,53
Somorja 25,
Sopronhorpács 94,96
Sód /Kőtörés/ 142
Soós Cs.Ágnes 54
Sövényháza 45
Sőtér Ferenc 1o5
Süttő 51
Szabadszállás 1o3
Szabó Imre 131,136
Szabó István 61,118
Szabó János Győző 85,1o8
11o,113
Szabó Kálmán 49, 82,85,9o
1o7,1o8,1o9,11o,112
113,115
Szabó László 5o
Szalkó Natalia 111
Szávaszentdemeter,görög
monostor /birtokösszeirás/
15o
Szeged,39,148,156,158,16o
Szeged,Algyő 6o
Szeged Havi Boldogasszony
temploma 154
Szeged-Csongrádi ut 36
Szegedi A Kilit 158
Szegedi Napló 8
Szeged-Palánk 143
Szeged-Szent Demeter templ.
24,52,125,132,143,147,
148,149.
Szeged,Szent Erzsébet /várbeli/
templom 148,15o,151,154,158
Szeged, Szent György tplm.
151,153
Szeged-Szent Miklós templom
152,153
Szeged-Szent Péter templom
155
Szekcső 31,32
Szekfü László,ld.Kristó Gy.

Szekszárd 41
Szent Benedek 94,96
Szent Dömötör tmpl. ld. Szeged...
Szent Erzsébet tmpl /várbeli/ld.Szeged....
Szent György tmpl.Ld.Szeged
Szent Miklós tmpl.ld.Szeged...
Szentes 132,133
Szent György 85,86,87,88
Szent Iván /Ószentiván/ 159
Szentkláray T,136
Szentlélek/pálos monostor/, 173
Szent Mihály,176
Szent Péter tmpl.ld. Szeged...
Szeremley Samu,65,122,127,159, 178
Szeri Pósa,40
Szeri Pósa család,40,42
Szer-Monostor,7,31,33,34,37, 43,45,159,169
Székely György,59
Székesfehérvár-Rózsa utca, 174
Széll Márta,132
Szilágyi Virgill,131
Szmollényi Nándor,158
Szojka Jenő,47,50
Szőreg /falu/,95,96
Szőreg-monostor,171, 175
Szőreg-plébániatmpl. 171-74,175
Szücs István 47
Tarján 35,36
Tarnaszentmária,95, 96,174
Tasnádi Nagy Gyula ld.Nagy Imre
Tápé 171,175,176
Temes,34
Temesvár 86
Tergina Gyula 129
Tirnovo 2o,49
Tisza,3o,34
Tiszalök-Rázompuszta 135
Tomasuewszky A,54
Topál Judit 48,82,1o7 1o8,114
Tóth I. Zoltán 48
Tömörkény /falu/ 4o, 62,174
Tömörkény István 126, 142,143,171
Török Aurél 16o
Trogmayer Ottó 3o,56, 57,59, 11o, 116,117,133, 137,151,16o, 161,164,165, 167,17o,174.
Trullai zsinat/692/, 86

Turi József 64
Turkeve-Móric 101,135,
Tutisz,34
I. Ulászló 89
II.Ulászló 42
Ur népe /falu/ 177,178
Valter Ilona 54,55,61
94,116
Varga Antal 131,142
Varga Ferenc 123,128
Vác 42
Várad 39
Vártó 62
Vinec 25,26
Veker ér 133
Velemér 25,53
Velics-Kammerer,65
Vereshalom 141
Vörös Attila 51
Wenzel Gusztáv,58,62,116
With Z.Müllerova A.53,54
Zala m. 171
Zalavár 54
Zalavár-temetőkápolna 26
Zalotay Elemér 82,94,107
108,116,117,118.
Zirc 95,96
Zolnay László 64
Zoltay Lajos 54
Zsigmond /kir/138
Zsigmond /lengyel hcg/, 41
Zsilinszky Mihály 63,127,
131,133,134,142,158,
159.

József Attila Tudományegyetem Könyvtára SZEGED